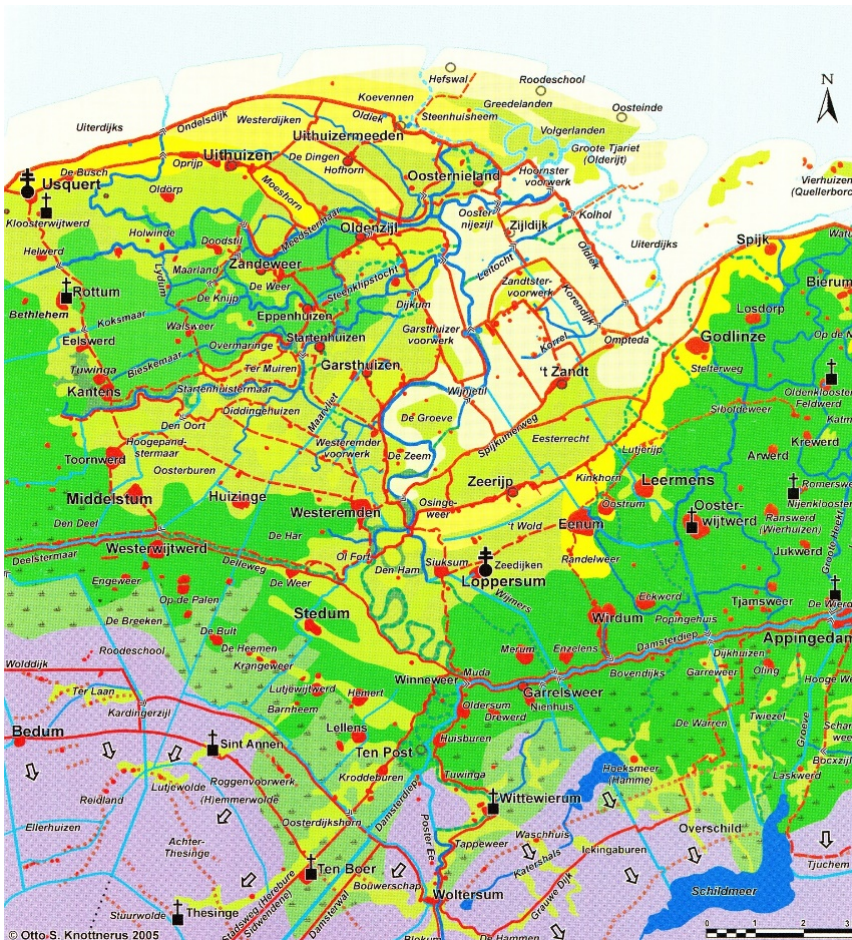

Infobestand etappe 5 Kloosterpad Groningen Appingedam - Loppersum.

Een bijzondere etappe met maar liefst 4 voormalige kloosters. Het geeft wel aan dat dit gebied geliefd was om de kloosterstichtingen.

De kloosterordes zochten graag de onherbergzame randgebieden op met vruchtbare gronden.

Op de Historische kaart hiernaast is goed te zien hoe de Fivelmonding het gebied heeft vorm geven. Op dit Groninger kleigebied is door de rivier ook veel zand afgezet. De combinatie van zand en klei (zavel) maakt het gebied erg vruchtbaar.

Appingedam.

Het stadje Appingedam, gelegen aan het Damsterdiep, was vroeger de hoofdstad van het Ommeland (historisch gewest) Fivelingo. Het is tezamen met de stad Groningen een van de twee plaatsen met historische stadsrechten in de provincie. Het centrum van de plaats is een beschermd stadsgezicht met uitbreiding.

De naam *Appengadomme* (1225) of *Damme* (1235) is volgens sommige theorieën ontleend aan een dam in de rivier de *Appe* of *Apt*. Op naamkundige gronden is een afleiding uit de riviernaam Appe onwaarschijnlijk. Dergelijke vormen komen in de Middeleeuwen alleen voor bij landschapsnamen als Fivelingo.

Waarschijnlijker is een afleiding van de persoonsnaam Appe/Abbe, dan wel de familienaam Appinga/Abbinga. Appingedam betekent dan 'dam bij de woonplaats van de mannen van Abbo' of 'dam bij de woonplaats van de familie Abbinga'. Volgens enkele 15e-eeuwse bronnen werd de kloosterwierde ook wel Appingen genoemd. Vergelijkbaar daarmee is de kloosterwierde Appingen in de Krummhörn, 1401 *Appungen*.

Over de precieze ouderdom bestaat geen zekerheid. De archeologische vondsten gaan terug tot ongeveer 1140, al zijn er enkele oudere vondsten (waaronder een Badorf-kan uit de 10e eeuw) gedaan. Appingedam ontstond vermoedelijk rond 1100 op een van de dijken langs de Delf (het latere Damsterdiep) of een van de voorlopers daarvan. De Delf ook wel De Deel of Delle genaamd is later uitgebreid naar Winsum omdat de afwatering door het dichtslibben van de Fivel een probleem was. De Delleweg van Winneweer loopt door de oude bedding. Het Damsterdiep (1400) is vervolgens later gegraven vanaf Ten Post naar Groningen. Bij de kruising van de Delf, de Groeve, de Groote Heekt (De naam Heek(t) is afgeleid van het Oud-Friese *haka 'hoek, haak') en enkele handelswegen ontstond een nederzetting van schippers, koop- en ambachtslieden. In

een document uit 1224 is voor het eerst sprake van een markt- of vergaderplaats (*Forum*), waarmee waarschijnlijk Appingedam wordt bedoeld.

De Delf is een, waarschijnlijk voor het jaar 1000 aangelegde, waterweg van Delfzijl (= zijl in de Delf) naar Winsum. De Delf had twee functies: handelskanaal, om te voorkomen dat men over zee moest varen, een in die tijd gevaarlijke onderneming afwateringskanaal

Het eerste gedeelte is het huidige Damsterdiep van Delfzijl (waar de Delf later met zijlen werd afgesloten) door Appingedam tot Winneweer. Van daar volgde het een gedeelte van de nu praktisch verzande Fivel en liep het langs de Delleweg. Dit gedeelte is nog nauwelijks herkenbaar. Delle is een verbastering van Delf.

De naam Delf komt van graven, delven. Ook de stad Delft dankt zijn naam aan een water met (bijna) dezelfde naam. Het tweede gedeelte van de Delf tussen Middelstum en Winsum was ook bekend onder de naam Deel. Onderzoek naar oude Friese waternamen toonde aan dat deelen synoniem is van delf. Het gemaal Den Deel dankt zijn naam aan de Deel. Vanaf Middelstum is de Delf of Deel weer zichtbaar, nu als het Huizingermaar, het Westerwijtwerdermaar, het Boterdiep en het Winsumerdiep. Even ten westen van Winsum maakte het een bocht naar het zuiden, naar de plek die nu Oldenzijl heet en kwam daar uit in het Reitdiep, nu Oude Diepje.

Groei en bloei

Door de gunstige ligging aan de Delf, die een open verbinding met de zee vormde, groeide de nederzetting in korte tijd uit tot een belangrijk handels- en marktcentrum. Appingedam werd de hoofdplaats van het Friese gewest Fivelingo. Aan de kaden van de Delf werden binnengelopen zeeschepen afgemeerd en losten en laadden schippers hun vracht. Vervolgens werden de goederen opgeslagen en verhandeld. Handel werd gedreven met Noord-Duitsland en het Oostzee-gebied, Scandinavië en Westfalen. Bij de Wezertol van Bremen golden gunstige uitzonderingstarieven voor Damster schepen. Appingedam was een belangrijk regionaal marktcentrum. De groei van de stad bleek ook uit de omvang van de romanogotische H. Mariakerk, die halverwege de 14e eeuw de Nicolaïkerk werd en in deze periode als het ware met de stad meegroeide.

Appingedam had in de Middeleeuwen niet alleen in economisch, maar ook in juridisch en bestuurlijk opzicht een centrumfunctie. Al in de 13e eeuw vergaderden hier de redgers van het Friese gewest Fivelingo. De zelfstandigheid van rechtspraak en bestuur werd bevestigd in 1327. In dat jaar erkenden de vertegenwoordigers van de Zeven Friese Zeelanden, verenigd in het verbond van de Opstalboom, de al van oudsher in Appingedam bestaande rechten en gewoonten en leggen deze vast in het stadsprivilege van Appingedam, de buurbrief. De voertaal in Appingedam was in de middeleeuwen Fries. Dit blijkt ook uit overgeleverde Oudfriese wetsteksten. Het Fries werd als gevolg van de Hanzehandel en de invloed van de stad Groningen aan het einde van de middeleeuwen verdrongen door het Nederduits.

Achteruitgang en nieuwe bloei

In 1514 werd Appingedam ingenomen door Georg van Saksen. De bevolking, die voor een deel zijn toevlucht had gezocht in de Nicolaïkerk, werd uitgemoord. In 1536 werd de stad ingenomen door Meindert van Ham, een aanvoerder van Karel van Gelre, maar in september van datzelfde jaar werd hij verdreven door Georg Schenck van Toutenburg, stadhouder van Karel V. Daarna werden de vestingwerken geslecht.

Eigenlijk had Schenck van Toutenburg bevolen dat heel Appingedam gesloopt moest worden. Hij liet er eengarnizoen legeren onder leiding van overste Hans Hesse, die hierop moest toezien. De Damsters wisten echter op Hesse in te praten om vooral geen haast te maken met de sloop van de huizen. Daardoor werden alleen de vestingwallen gesloopt. Het Augustijnenklooster moest ook worden gesloopt, maar dat werd verboden door Schenck zelf, wiens broer er begraven lag. De stad Groningen probeerde nog in 1565 landvoogdes Maria van Hongarije (die de sloop van Appingedam aanvankelijk had bevolen) ervan te overtuigen de sloop alsnog uit te voeren. Zij wees dit verzoek af omdat de Stadgers hiervan in 1536 te weinig werk hadden gemaakt en bovendien al eens akkoord waren gegaan met een uitspraak van de rechter over een handelsconflict tussen beide steden.^[5]

Hoewel Appingedam sinds de 16e eeuw in economisch opzicht geleidelijk aan achteruit ging, ontstond er tijdelijk een opleving rond 1630, toen het renaissancistische Raadhuis gebouwd werd en rond 1760 toen veel gevels, vooral in de Solwerderstraat, werden vernieuwd. Aan het eind van de 18e eeuw werden toch nog altijd zo'n 50 zeeschepen per jaar bevracht en werden regelmatig vaste beurdiensten onderhouden op Sneek, Amsterdam en Leer.

Langs het Damsterdiep stonden steen- en pannenbakkerijen, kalkovens en scheepswerven. Wind- en rosmolens zorgden voor het malen van graan en boekweit het persen van olie en het zagen van hout. Bovendien telde de stad maar liefst zes bierbrouwerijen, twee jeneverstokerijen, enkele leerlooierijen, weverijen, garentwijnderijen, een zeepziederij, een lijmziederij, een azijnmakerij en een zoutkeet. Toen de Fransen zich opmaakten voor het Beleg van Delfzijl (1813-1814) werd Appingedam van de voorraden leeggeroofd. Later zou Marcus Busch, belegeraar van de vestingstad Delfzijl, zijn hoofdkwartier in Appingedam kiezen. De Damsters zouden tijdens het beleg nog wel natte voeten krijgen, want Pierre Maufroy, verdediger van de stad, sloot de sluizen van Delfzijl, zodat de Fivelboezem onderwater kwam te staan.

Hangende keukens van Appingedam.

Doordat pakhuizen aan het Samsterdiep na een periode van economisch neergang niet meer nodig waren ging met de pakhuizen ombouwen tot woningen en de keukens werd dan naar buiten uitgebouwd boven het Damsterdiep en zo zijn de hangende keukens ontstaan.

Het wapen en val van Appingedam

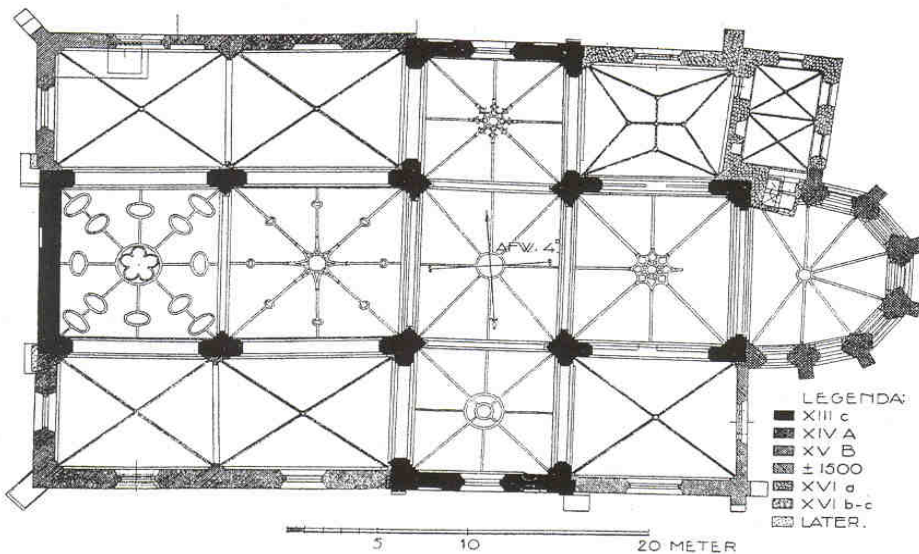
Het wapen van Appingedam toont een pelikaan die, staande op haar nest, haar jongen voedt met haar eigen bloed. Het wapen is ontleend aan het burgerzegel van Appingedam. Het oudste exemplaar dat bewaard is gebleven dateert uit 1308. De pelikaan die haar jongen doodt en hen na drie dagen met haar bloed weer tot leven wekt is een symbool voor het lijden en de opstanding van Christus. Christus' bloed staat in deze vergelijking centraal: zoals Christus met zijn bloed de mensheid verlossing bracht, zo wekt de pelikaan met haar bloed de jongen weer tot leven.

De Nicolaïkerk

Exterieur.

In het begin van de 13e eeuw werd een bakstenen zaalkerk gebouwd van twee traveeën met een westtoren, van de oude kerk resten nu nog de beide westelijke schiptraveeën. Deze kerk was waarschijnlijk niet het eerste godshuis dat in Appingedam tot stand kwam. Bij de restauratie in de jaren 1948-1954 vond men funderingsrestanten die wijzen op een ouder bouwwerk. Wel is bekend dat de Damster kerk ooit gewijd was aan Maria. Een pauselijke bul uit 1331 spreekt nog van H. Mariakerk van Appingedam. Later werd de patroon van zeevarenden en bakkers, de kindervriend St. Nicolaas, schutpatroon van de Damster kerk. Waarschijnlijk ook nog in de 13e eeuw werden een dwarspand en een rechtgesloten koor aan de zaalkerk gebouwd waardoor een romano-gotische kruiskerk ontstond met koepelgewelven. Het dwarspand had aan weerszijden van het koor absiden.

Verdere uitbreiding van het kerkgebouw.

In de eerste helft van de veertiende eeuw werd een zevenzijdige koorsluiting met straalgewelf en hoge geprofileerde spitsboogvensters toegevoegd. Omstreeks 1450 kwamen twee zijbeuken gereed, even hoog als het schip, waardoor de kerk zich tot een hallenkerk ontwikkelde. Omstreeks 1500 werd de zuiderkapel gebouwd en ongeveer gelijktijdig verrees de sacristie met een verdieping die via een traptoren bereikt kan worden. Ooit was de sacristie een aan drie zijden vrijstaand bouwwerk, geplaatst tegen een zijde van de koorsluiting. De noorderkapel vulde echter in het eerste kwart van de 16e eeuw de ruimte tussen het noordertransept en sacristie. Blijkens een steen, nu ingemetseld in het raadhuis, werd in 1554 de 13e eeuwse westtoren afgebroken en door een nieuw vrijstaand exemplaar vervangen, dat in 1835 moest worden afgebroken wegens bouwvalligheid. Omstreeks 1800 was het luiden van de klokken om die reden al niet meer mogelijk. De huidige vrijstaande toren kwam er voor in de plaats, waarvan het stenen vierkant en de houten opbouw samen een hoogte hebben van 41 meter. De Nicolaïkerk is met haar afmetingen van 48,30 m x 28,25 m de grootste kerk in de Ommelanden. In 1561 zijn er herstelwerkzaamheden aan het gebouw verricht. Een steen in het noorderdwarspand getuigt daarvan: Anno 1570 *BI TIDEN JOCHIMIS VAN SCHUTDORP, PASTORI TEN DAM, UNDE HELMICH RENEKENS, BOIE EDSSENS, LUIDTKEN KUPER, KERCKVOEGEDEN DOE TER TID*. Behalve de pastoor waren in de Middeleeuwen acht priesters aan de kerk verbonden en er waren meerdere altaren in de kerk. Het levensonderhoud van geestelijken werd betaald uit verschillende prebenden waaronder het H. Sacramentsleen, dat inkomsten genoot uit de bekende kapel te Solwerd, gebouwd boven het ouwelputje. (prebenden waren renten uit kerkelijke goederen) Ooit stalen lieden een kelk met daarin drie hosties uit de Nicolaïkerk. De onverlaten wierpen de hosties te Solwerd in een sloot, de plek werd sindsdien een bedevaartplaats en tot ver in de 17e eeuw zochten Groningers troost en genezing in de kapel die boven de sloot was gebouwd.

Het huidige aanzien van de kerk.

Het exterieur toont de vrij ingewikkelde bouwgeschiedenis. In de noord- en zuidmuur is de romano-gotiek van het dwarspand of transept te herkennen: in de bovenzone twee kleine rondboogvensters binnen spitsboognissen met aan weerszijden siernissen, eronder drie spaarvelden met siermetselwerk. De romano-gotiek van de kruisarmen wordt zowel in de zuid- als in de noordmuur geflankeerd door gotische zijbeuken en kapellen. Het transept had ooit topgevels, die wellicht in 1686 toen het dak zware stormschade opliep, werden afgebroken om tot een eenvoudiger kapconstructie te komen.

De gecompliceerde bouwgeschiedenis van de kerk is binnen nog duidelijker aan de gewelven af te lezen. De koepelgewelven van het middenschip en het dwarspand zijn 13e eeuwse en romano-gotisch, de straalgewelven van de koorsluiting stammen uit het begin van de 14e eeuw. De zijbeuken hebben vierdelige kruisribgewelven, de noorderkapel heeft een stergewelf. Ooit zal een deel van de romano-gotische kruiskerk

rood zijn gesausd, waarbij de voegen met wit waren opgehaald. Deze kleurstelling, die omstreeks het midden van de 13e eeuw zijn intrede deed in dit gebied, is bijvoorbeeld te zien in de kerken van Zeerijp, Huizinge en Marienhafte (Oost-Friesland). In het eerste kwart van de 14e eeuw werd een ornamentale beschildering aangebracht die in de romano-gotische koepelgewelven zijn terug te vinden en waarbij ook het Lam Gods behoort in de sluitring van de koorsluiting.

Interieur.

Kort na 1450 werd voor een andere decoratieve uitmonstering gekozen, die werd gecombineerd met een aantal afbeeldingen van heiligenfiguren zoals:

- in het westelijk schiptravee
 - Christus als Salvator Mundi en
 - Andreas in één van de medaillons,
- in het oostelijk schiptravee
 - Maria met kind, staande op de maansikkel en
- in de viering de vier gekroonde beschermheiligen van de bouwlieden,
 - Castorius,
 - Sempronianus,
 - Claudius en
 - Nicostraius met attributen en onderschriften met daarnaast een wapenschild met bouwgereedschap en een huisteken
- Omstreeks 1500 werd het gewelf van de toen gebouwde zuidkapel beschilderd
 - met ranken met grotesken en maaswerk.
- In 1570 kreeg de hele kerk een nieuwe beschildering
 - met gotisch maaswerk,
 - bloem- kandelaber- en rolwerkmotieven en natuursteenimitatie met stippeltechniek.
- Ook de voorstelling van St. Nicolaas in de koorsluiting werd toen geschilderd.
- In het oostelijk schiptravee herinnert een tekst binnen een rolcartouche aan de toen uitgevoerde werkzaamheden:

ANNO 1570 IN DER TYD ALS JASPERUS VOS PASTOER UND COM/MISSARI[US] JOHA[N] REINERS GATTHO AMSWEER UND RUTGER VAN TITZ KERCKVOE/GEDE[N] TE[N] DA[M]ME WEREN IS DESSE KERCKE REPAREERT UNDE GESTOFFEERT.

Deze opknappbeurt vond plaats onder het bestuur van Johannes Knijff, de eerste bisschop van Groningen en Drenthe. Hij werd in 1563 in Brussel gewijd, maar arriveerde eerst in 1568 in zijn diocees. Veel kerken in Stad en Ommeland waren destijds verwaarloosd, het gevolg van strijd en maatschappelijke onrust in de eerste helft van de 16e eeuw. Ook voldeden veel plaatselijke kerkelijke gewoonten niet aan de algemene kerkelijke normen die bij het Concilie van Trente waren aangescherpt en bijgesteld. De nieuwe bisschop ging ijverig aan het reorganiseren en liet ook kerken opknappen. Evenals in Appingedam herinnert een opschrift in de gewelven van de kerk van Godlinze aan de campagne van de bisschop.

Herinneringen aan de rooms-katholieke periode.

Van de voor-reformatorische inrichting resten behalve de gewelfschilderingen een altaarsteen, een sacramentsnis met gotische bekroning, een laatmiddeleeuwse borstwering en een aantal grafzerken van priesters en hoofdelingen. Een kogel in de westmuur herinnert aan die bange tijd waarin op 4 augustus 1514 honderden weerloze Damsters die veiligheid hadden gezocht in het godshuis werden vermoord. De Nicolaïkerk werd daarbij zo zwaar beschadigd dat men uitweek naar de kloosterkerk van de Augustijnen aan het eind van de Broerstraat. In de noorderkapel bevinden zich o.a. de grafzerk van Snelger Houwerda, een sarcofaagdeksel en een fragment. Bijzonder is het medaillon aan een pijler in de Mariakapel, het is waarschijnlijk afkomstig van een graftombe, dat herinnert aan Gerdt tho Dornum die in 1515 zijn familiebezit in Appingedam tegen de Saksers verdedigde en dit moest bekopen met 'versmaching' in de toren. In de

noorderbeuk onder meer een grafsteen van Mello Clant die stierf in 1513. Rechtop tegen de koorsluiting een altaarsteen met de vijf wijdingskruisjes, herinnerend aan de wonden van Christus. Later in 1641 werd deze mensa als grafzerk gebruikt voor Ave Egbertsd., de huisvrouw van Ecco Klaesen. Ook in de koorvloer zijn diverse grafstenen opgenomen. De sacramentsnis met gotische bekroning bevindt zich in de noordmuur van het koor. Hieruit moet ooit de hostie zijn gestolen, die uiteindelijk van Solwerd een bedevaartplaats maakte.

De protestantse periode.

Na de Reductie van Groningen in 1594 werd de Nicolaïkerk een protestantse kerk. Alles wat aan het rooms-katholieke gebruik herinnerde werd verwijderd en de muren en gewelven werden gewit. Gedurende de 17^e eeuw kreeg de kerk een protestantse inrichting, waarin de preekstoel uit 1665 met dooptuin centraal stond. Er werden banken geplaatst waaronder een hoog burgemeestersgestoelte, een aantal herenbanken en banken voor de gewone kerkgangers. De kansel en het klankbord zijn rijk gesneden, op de hoeken van de kuip staan Korintische kapitelen, de panelen zijn versierd met festoenen. Op het klankbord zijn de evangelistensymbolen aangebracht. De kansel wordt gesteund door een pelikaan die haar jongen redt met haar hartebloed, een verwijzing naar het stadswapen. Dit onderstuk werd in de 19^e eeuw toegevoegd.

De pelikaan, symbool van de zelfopofferende liefde van Christus, komt ook voor op het achtershot van de kansel en op de orgelbalustrade. In 1792 werden een messing lezenaar en doopbekkenhouder aan de preekstoel aangebracht. (Inscriptie doopbekkenhouder: B.O.K. 1792)

Damster orgelmakers en het orgel.

Reeds in 1458 komt in de stadsarchieven een inwoner voor, die Johannes orgelmaker wordt genoemd en wellicht is deze Johannes dezelfde persoon als Johan ten Damme die in 1480 aan een orgel werkt in Kampen en in 1485 aan een instrument in Genemuiden. In 1549 woont er een Berent orgelmaker in de stad. In 1559 is er sprake van een orgel in de Nicolaïkerk. In 1638 verrichtte D. Bader werkzaamheden aan het orgel, na diens dood in 1639 voltooide A. Waelckens het werk. In 1744 kreeg A.A. Hinsz opdracht een nieuw instrument te maken. Hij gebruikte veel pijpwerk uit het oude orgel. Casper Struiwig maakte het snijwerk aan de eiken kas. De tekst op het rugwerk vertelt van werkzaamheden in 1810, wellicht uitgevoerd door H.H. Freytag. Later brachten Van Oekelen en Doornbosch veranderingen aan. In 1967-70 werd een algehele restauratie uitgevoerd naar de toestand van 1744 door de fa. Van Vulpen. Het instrument telt 20 stemmen verdeeld over het hoofdwerk en het rugwerk. Vermeldenswaard is het feit dat nog een orgelmakersgeslacht zijn oorsprong had in Appingedam en zich ook noemde naar de stad van herkomst: Van Dam. De zoon van de gortmaker Jacob Lammerts (1715-1805) had zich in de loop der tijd in Groningen gevestigd. Zijn zoon Lambertus van Dam (1744-1820) werd eerst kistenmaker en vertrok in 1764 naar Gouda waar hij misschien bij orgelmaker Hess in de leer is geweest. Terug in Groningen in 1767 werd hij gezet bij een goudsmid en later bij A.A. Hinsz. In 1776 begon Van Dam een eigen orgelmakerij in Groningen. In 1776 verhuisde hij met zijn bedrijf naar Leeuwarden. De Fa. Van Dam bestond van 1776 tot 1926 en steeds onder leiding van een Van Dam bouwde en repareerde men orgels. Ongeveer 300 nieuwe orgels vervaardigde men, voornamelijk voor kerken in Friesland, Groningen en Noord- en Zuid-Holland.

Klokken en het carillon.

In de toren hangen op de tweede verdieping drie luiddklokken. In de achtkantige lantaarn een carillon bestaande uit 25 klokken, in 1911 gegoten door de Engelse klokkengieter John Taylor. Reeds in 1620 had Appingedam een klokkenspel van 13 klokken van de hand van Francois Simon, dat enigszins gewijzigd in 1835 in de nieuwe toren weer werd opgehangen tot de vervanging in 1911. In 1979, 1991 en 2000 onderging het speelmechaniek wijzigingen en werd het aantal klokken uitgebreid tot 51. Tekst: *Reint Wobbles, Huizinge - © College van kerkrentmeesters P.G.A. – 2004*

Raadhuis.

Het behoort tot de kleinere raadhuisen in Nederland. Op deze plek in de Wijkstraat, van oudsher de hoofdstraat van Appingedam, bevond zich de Doelen, het gildehuis van de schutterij, waarvan de fundamenten in 2007 zijn teruggevonden. Over het exacte jaar waarin het na verbouwing als raadhuis werd opgeleverd, 1630 of 1638, spreken de bronnen elkaar tegen. De benedenverdieping werd aanvankelijk

gebruikt als waag. Tot in 1825 werd hier nog regelmatig vee gewogen, vooral varkens. Voor het raadhuis bevond zich een grote keisteen, waarop de regenten van Appingedam de ambtseed aflegden. Deze viel in 1832 ten prooi aan vandalisme.

Het raadhuis is in renaissancestijl opgetrokken. Het heeft aan de voorkant een open doorloop. In een nis tussen de kruiskozijnen op de eerste verdieping staat een bijna levensgroot beeld van Vrouwe Justitia, echter zonder de gebruikelijke blinddoek. In de bakstenen boven de raamkozijnen zijn schelpen verwerkt. De voorgevel heeft een poortje, waarboven een gebeeldhouwde vrouwenkop hangt met daarboven het stadswapen van Appingedam: een pelikaan die met haar bloed haar jongen voedt. In de 18e-eeuwse gebrandschilderde ramen van het raadhuis zijn familiewapens te zien.

In 1911 heeft rijksbouwmeester Adolph J.M. Mulder het raadhuis gerestaureerd en daarbij de voorgevel teruggebracht in de originele staat. Het gebouw is aangewezen als rijksmonument. De gemeente Appingedam heeft al sinds vele jaren een gemeentehuis elders, maar het oude raadhuis is nog in gebruik voor gemeenteraadsvergaderingen, als trouwlocatie en voor bijzondere gelegenheden.

In november 2013 maakte de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bekend dat uit onderzoek was gebleken dat het Raadhuis van Appingedam behoorde tot de 69 rijksmonumenten die schade hadden geleden door bodemdaling veroorzaakt door aardgaswinning in dit deel van Groningen.

Op de gevel staan de volgende Latijnse spreekwoorden:

SOLI DEO GLORIA Alleen aan God de eer.

CONCORDIA RES PARVÆ CRESCUNT, DISCORDIA RES MAXIMÆ DILABUNTUR Door eendracht groeien de kleine dingen, door tweedracht gaan de grootste dingen ten onder.

UBI NON EST PUDOR NEC CURA IURIS, SANCTITAS, PIETAS, FIDES, INSTABILE REGNUM EST
Waar geen schaamte is, geen rechtsbescherming, waardigheid, deugd en trouw, is een bewind wankel.

Synagoge Appingedam.

Opvallend aan deze kleine rechthoekige synagoge, de oudste van de provincie Groningen, is de fronton boven de entree, met daarin een tekst van Ezechiël in het Hebreeuws. (Ezechiël 43:1-2). Onderaan de deurpilasters tekst תקסא - בשנת : 'In het jaar — 561' = 1801. In dat jaar werd de synagoge feestelijk ingewijd en tot aan 1942 was het de Sjoel van Appingedam. In de periode 1948 - 2012 heeft de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt er haar diensten gehouden. In 2010 kwam de synagoge in eigendom van de Stichting Oude Groninger Kerken. In 2014-2015 is de kleurstelling van het bijzondere interieur gereconstrueerd naar die van begin 1900, en de kerkzaal naar de situatie van vlak n Aan de Broerstraat nummer 6, staat de voormalige synagoge, gebouwd in 1800 en op 24 juli 1801 plechtig ingewijd “volgens joodse ceremonieën en plegtigheden”. Het is de oudste synagoge in de provincie Groningen. In de voorgevel van de synagoge is aan beide zijden naast de hardstenen stoep in de onderkant van de deurstijlen in oud-joods schrift te lezen: “In het jaar 5561”. Boven de buitendeur staat in de timpaan in het Hebreeuws: “Ezech. 43:1 en 2”. De synagoge is in oost-west richting gebouwd. Bij binnenkomst valt meteen het authentieke blauw geschilderde houten tongewelf op. Deze is uniek voor Nederland. In het plafond symboliseren vele sterren de belofte aan Abraham over het aantal “nazaten dat niet te tellen zal zijn”: het Joodse volk. Tevens verwijzen deze sterren naar de schepping van hemel en aarde. Aan de oostzijde, boven de koningskroon is een opgaande zon afgebeeld. Aan de westzijde, waar vroeger de vrouwen zaten, staat de ondergaande afnemende maan. De zon, maan en sterren zijn bepalend voor belangrijke onderdelen van het joodse godsdienstige leven: de vaststelling van de joodse kalender en de vaststelling van de data van de joodse feestdagen. De synagoge bleef tot 1942 in gebruik. In 1945 werd het gebouw beschadigd door een bombardement. Na de oorlog werd het verkocht en gerestaureerd en in 1948 ter beschikking gesteld aan de Vrijgemaakt Gereformeerde Gemeente. Zij kochten het in 1950 aan van de Joodse beheerscommissie. De inventaris van de synagoge werd verdeeld onder de mensen en de synagoge deed voortaan dienst als kerkzaal. De rabbijnswoning werd beheerderswoning en in de school kwam een consistorie en ontmoetingsruimte. Eind 2010 werd de synagoge overgedragen aan Stichting Oude Groninger Kerken. De synagoge en rabbijnswoning werden gerestaureerd en vanaf 2015 kreeg het complex de functie

Stichting Pelgrimeren in Groningen www.spig.nl

van ontmoetingscentrum met een culturele invulling. Ook het kleine schoolgebouwtje pal achter de synagoge werd gerestaureerd, en verbouwd tot een kleinschalige erfgoedlogies. Op het pleintje voor de synagoge staat sinds 1985 het monument voor de 78 Damster joden die in de oorlog zijn omgekomen. De verhalen van deze mensen en de mensen die de oorlog overleefden zijn terug te vinden in de boekenkast die in de synagoge staat en op synagogeappingedam.nl. Een opvallend element in het interieur is de heilige arke. Deze was nadat de synagoge na de Tweede Wereldoorlog in gebruik werd genomen door de gereformeerde kerk vrijgemaakt, verwijderd. Tijdens de restauratie van 2014-2015 is deze gereconstrueerd. De arke wordt gevormd door twee klassiek versierde zuilen met een boog erboven. In de boog de twee wetstafelen met in reliëf de Tien Geboden. De wetstafelen worden links en rechts omlijst met de woorden: “Kroon van de wet”, “Ik stel mij den Here bestendig voor ogen”, en “Weet voor het aangezicht van wie gij staat”. De twee banken die aan weerszijden van de arke stonden zijn verdwenen, één ervan staat tegenwoordig in Museum Stad Appingedam.

Meer oorspronkelijke elementen zijn tijdens deze restauratie teruggebracht: de paneeldeuren onder de vrouwengalerij en de balustrade van deze galerij, en de kleurstelling van het interieur. Deze is teruggebracht naar de kleurstelling van begin 1900 na WO II.

Augustijner Klooster.

Op de wierde heeft vroeger een Augustijner klooster gestaan. Het broederklooster Appingen op De Wierde van Appingedam werd vermoedelijk gesticht in 1328. De stichtingsdag - tevens het begin van de jaarlijkse vrijmarkt of Broerkermis - werd gevierd op zondag na Kruisverheffing, zodat aan te nemen valt dat het klooster gewijd was aan het Heilige Kruis. Als zegel diende echter een afbeelding van Johannes de Doper. In het klooster hing een beroemd Mirakelkruis, dat kennelijk door pelgrims werd bezocht. Het klooster had vermoedelijk een refugium (genoemd in 1630 als het Augustijner kerckhuis aan 't marckt) en enkele voorname huizen in de stad, daarnaast omvangrijk grondbezit (ca. 1550 64 heemsteden en 9 tuinen, 1773 105 heemsteden en een hof), buitendijkse gronden met een korenmolen onder Tjamsweer en verder landerijen te Appingedam, Tjamsweer, Jukwerd, Tjuchem, Siddeburen en elders; in 1773 was daarvan nog ca. 120 ha over. In 1446 werd het landgoed Ballingeheem bij Holwierde verkregen, dat mogelijk werd ingericht als voorwerk. De eetzaal of refter van het klooster diende als vergaderplaats voor de Ommelander bestuurders. Ook de plaatselijke schutterij vierde hier het schuttersbier na afloop van het papegaaischieten. Tot de termijn (bedelgebied) van de monniken behoorde tevens de provincie Friesland; de monniken worden meermalen in Friese testamenten vermeld. De laatste monnik broeder Dico Groningus stierf in 1562, waarna de kerk twee jaar later tot tweede parochiekerk werd ingericht. Het gebouw werd in september 1578 toegewezen aan de protestanten en ontdaan van katholieke versieringen. De overige kloostergebouwen werden na 1586 afgebroken, de bouwvallig geworden kerk onderging in 1705 hetzelfde lot.

Marsum

Het dorp ontstond in de vroege middeleeuwen door het aaneengroeien van een aantal huiswierden. Op een wierde centraal in het dorp werd in de twaalfde eeuw (mogelijk iets later) de Mauritiuskerk gebouwd. Volgens een document uit 1344 bestond het dorp uit twee helften of kluften, namelijk de Mentedakluft (Mentetaclowe) en de klucht rond het kerkhof (Hofsetenaclowe). Samen met boerderijen aan de overzijde van de Heekt bij Katmis (Heksetaclowa) vormden ze de helft van de rechtstoel van Holwierde en Marsum. De naam Menteda verwijst ook naar een klucht in het veenontginningsdorp Siddeburen, waarvan de eerste bewoners misschien uit Marsum kwamen. De wierde van Marsum vormt het uitgangspunt voor een kilometerlange ontginningslijn die langs Siddeburen doorliep tot aan de voormalige Siepsloot bij Noordbroek. Een dochternederzetting van Marsum is Solwerd aan het Damsterdiep, dat vermoedelijk in de dertiende eeuw een eigen kerk kreeg. Marsum ontwikkelde zich tot een volwaardig dorp, dat echter in de Franse tijd bijna compleet werd verwoest bij het Beleg van Delfzijl (1813-1814). De wierde van Marsum werd in het begin van de twintigste eeuw grotendeels afgegraven. De radiale structuur is echter intact gebleven. Naast de kerk resteren nog het kerkhof en een aantal boerderijen

Kerk Marsum.

Een van de oudste Romaanse kerkjes in het noorden, gewijd aan de heilige Mauritius. De zadeldaktoeren heeft een naar het schip gekeerde verdieping. Op de halfronde apsis liggen zogenaamde nonnen en monniken (halfronde dakpannen, hol en bol). In de zuidwand is een smalle hagoscoop te zien. Binnen is een vlak 18e eeuwse balkenplafond en een koorhek van enkele eeuwen eerder. De bouw van de kerk zou begonnen zijn in de tweede helft van de 12e eeuw. (Sinds dendrochronologisch onderzoek de kap op begin 14e eeuw heeft gedateerd staat de ouderdom van de kerk ter discussie).

Het is een kleine zaalkerk met een inspringend halfronde koor. De muren van de kerk zijn geleed door een inspringende zone met kleine rondboogvensters zonder profilering. Dit spaarveld wordt bij de dakrand afgesloten door een zaagtand- en een muizentandfries. In de muren aan de noord en zuidzijde, niet ver van de apsis, zitten (later ingebroken) lage vensters. De zadeldaktoeren is even oud als de kerk en heeft slechts twee minieme versnijdingen. Drie zijden hebben twee gekoppelde galmgaten met ronde bogen, de oostkant heeft een enkelvoudig exemplaar. Het dak van de apsis is nog gedekt met bolle en holle pannen ('monniken en nonnen').

De ingang van de kerk zit tegenwoordig in de westmuur van de toren, de oude ingangen zijn zowel binnen als buiten nog in de noord- en zuidmuur te zien, binnen compleet met de balkgaten voor de vergrendeling. De schipvloer is verhoogd, zichtbaar bij de gedichte ingangen. Waarschijnlijk had de kerk ooit gewelven; deze moesten wijken voor de huidige blauwgroene zoldering. Deze en de eenvoudige banken zijn waarschijnlijk nog dezelfde die Jan Ates van Holwierde in 1787-'88 maakte voor ongeveer 350 gulden. De preekstoel werd in 1792 door dezelfde timmerman gemaakt voor 65 gulden. Het koorhek is vermoedelijk uit het midden van de 16e eeuw. De gedraaide spijlen in de deuren zijn van later datum. Er zijn nog onderdelen die behoren tot de middeleeuwse inrichting, zoals een sacramentshuis met restanten hang- en sluitwerk en de lavabo of piscina met afvoergat. In de koorvloer ligt de grafzerk voor de predikant Bernhardus Andrae Ollershemius, geboren 1653 te Solwerd. In het koor staat een reconstructie van een middeleeuws orgel, het zogenoemde Theophilusorgel. Het orgel werd gebouwd door Winold van der Putten en medewerkers in 1999 op basis van twee oude teksten uit de 10e en 11e eeuw: 'De fistulis organicis' (over orgelpijpen) van een anonieme auteur uit Bern en het traktaat 'Schedula Diversarum Artium' (overzicht van de verschillende kunsten) van de Benedictijner monnik Theophilus Presbyter (1070-1125). Een afbeelding in het Rutland Psalter (afkomstig uit de bibliotheek van Belvoir Castle), een geïllumineerd boek uit het Engeland van ca. 1260, bepaalde voor een groot deel het uiterlijk van het instrument. Het orgel heeft twee pijpenreeksen met elk negentien pijpen die gelijktijdig klinken. De houten pijpen staan achter elkaar opgesteld. De pijpen hebben een starre mensuur: de diameter blijft vrijwel gelijk bij het korter worden van de pijpen. De achterste rij klinkt steeds een kwint lager dan de voorste. Het is Pythagorees gestemd op 460Hz. De beschildering is van de hand van Helmer Hut. De torenruimtes op de begane grond en op de verdieping zijn naar de kerkzijde geopend en maken deel uit van de kerkzaal. De kerk werd in 1949-'51 gerestaureerd; daarbij is de inrichting veranderd en kreeg de kapel in de toren een nieuw gewelf. In de toren hangt een klok met een afbeelding van de beschermheilige van de kerk en het opschrift: 's. mauritius bin ick geheten marsum heft mi laten geten ao 1620, joannes symon & anthonius filius & petrus joly galli me fecerunt

Bunkers Nansum.

Aan een paadje tussen Nansum en de wierde van Marsum en bevond zich tijdens de Koude Oorlog het modernste navigatiestation van West-Europa. Wat nu nog rest is een aantal indrukwekkende bunkers, als slapende monsters in een lieflijk landschap.

In 2020 vierden en herdeachten we 75 jaar vrijheid, met als slotstuk op 24 oktober het 75-jarig bestaan van de Verenigde Naties (VN). De reden tot oprichting was duidelijk: een nieuwe wereldoorlog voorkomen door internationale samenwerking. Toch ging de Tweede Wereldoorlog min of meer gelijk over in de Koude Oorlog, die tot 1989 zou duren.

De Koude Oorlog wordt veelal aangeduid als een 'gewapende vrede' tussen het kapitalistische 'westen' geleid door de Verenigde Staten en het communistische 'oostblok' onder leiding van de Sovjet-Unie. Een slechte term als je het mij vraagt, want de Koude Oorlog was allesbehalve vreedzaam. Er zijn dan wel geen

atoombommen gegooid, maar de Amerikanen en de Russen voerden wel degelijk oorlog met elkaar – onder meer op Koreaans of Vietnamees grondgebied.

Toch was de Koude Oorlog voor de gemiddelde Groninger – in meer en mindere mate – vrij ver weg. In de jaren vijftig was in Groningen, net als in de rest van Nederland, de wederopbouw in volle gang. Maar de oorlog verdween niet uit beeld. Want naast ronkende Marshallhulp-tractoren verschenen er in die tijd juist ook grillig gevormde luchtwachtstorens en moderne bunkers in het landschap.

Land van bunkers

Aan een stille landweg tussen het eenzame middeleeuwse kerkje van Marsum en het tijdens de bevrijding kapotgeschoten Holwierde, verrezen in de jaren 1953-1957 maar liefst zeven bunkers. Daar lagen ze ineens, grijs en grauw en twaalf meter diep, in een verder kleurrijk landschap van rode bakstenen, goudgele akkers, groene dijken en blauwe luchten. Tijdens de Koude Oorlog een donkere verwijzing naar de immer sluimerende mogelijkheid tot totale vernietiging.

Bunkers waren overigens niet nieuw in dit deel van de wereld. Tijdens de Tweede Oorlog was er bij Nansum een stelsel van mitrailleur opstellingen, tankgrachten, draadversperringen en mijnevelden aangelegd door de Duitse bezetter. Aan de voet van de dijk werd eveneens een aantal bunkers gebouwd. Maar deze nieuwe bunkers, die iets verder landinwaarts liggen, dat was een heel ander verhaal.

1800 telefoonlijnen

De nieuwe bunkers maakten deel uit van het ‘Navigatiestation Groningen’, ook wel bekend als of ‘Navigatiestation G’ of kortweg ‘NS-G’. Dit station werd gebruikt door de Koninklijke Luchtmacht, voornamelijk om vijandelijke vliegtuigen op te sporen. Het zou destijds het modernste navigatiestation van West-Europa zijn geweest, met 1800 telefoonlijnen en een radar die vliegtuigen tot Berlijn kon volgen.

De commandobunker bestaat uit twee verdiepingen met tientallen ruimtes. Vanaf de straat gezien zou je eigenlijk niet zeggen dat de bunker uit meerdere verdiepingen bestaat. Dat komt omdat de ingangen op 1.5 meter boven NAP geplaatst, om niet onder te lopen als de zeedijk zou doorbreken. De muren zijn ruim vijfenhalf meter dik en voorzien van gasdichte stalen deuren. Mocht het helemaal mis gegaan zijn tijdens de Koude Oorlog, dan zouden de manschappen twee tot drie maanden ondergronds kunnen blijven. Er waren namelijk drie fikse generatoren en een indrukwekkende drinkwatervoorraad aanwezig. Er konden overigens 378 manschappen in het bunkercomplex. Die waren gelegerd in de Pieter Bieremakazerne en in de Willem Lodewijk van Nassaukazerne in Appingedam.

Prikkeldraad

Ondanks de omvang en kwaliteit van het navigatiestation – en de miljoenen gulden die de aanleg ervan hebben gekost – bleef het niet meer dan zes jaar in gebruik. Door een reorganisatie werden de taken van het Navigatiestation Groningen in 1964 overgenomen door een station bij Wittmund in Duitsland. Ook de radars verdwenen naar de oosterburen. Toch bleef het station tot aan het einde van de Koude Oorlog klaar voor mogelijk gebruik.

Dat gebeurde uiteindelijk niet meer. Sinds de val van de Berlijnse Muur en het einde van de Koude Oorlog staan de bunkers er verloren bij. Grote hekken met prikkeldraad en borden met ‘Verboden Toegang’ houden zowel vandalisten als geïnteresseerde voorbijgangers op afstand. De verlaten bouwwerken gaan inmiddels schuil onder hoge grassen en woekerend onkruid – uiteindelijk wint de natuur het van dit staaltje solide mensenwerk.

En nu?

Van wie de bunkers nu precies zijn is een raadsel. In 1992 werd de Stichting Cold War Historical Center eigenaar; die op zijn beurt weer onderdeel uitmaakte van het Museum 1939-1945 in Uithuizen. In de jaren negentig was deze stichting voornemens de bunkers in te richten als een museum over de Koude Oorlog. Vanwege de hoge kosten verbonden aan de veiligheidsvoorschriften, lukte dit uiteindelijk niet. Ook het Museum 1939-1945 is al jaren gesloten. Op andere websites wordt beweerd dat de bunkers nu in privébezit zouden zijn.

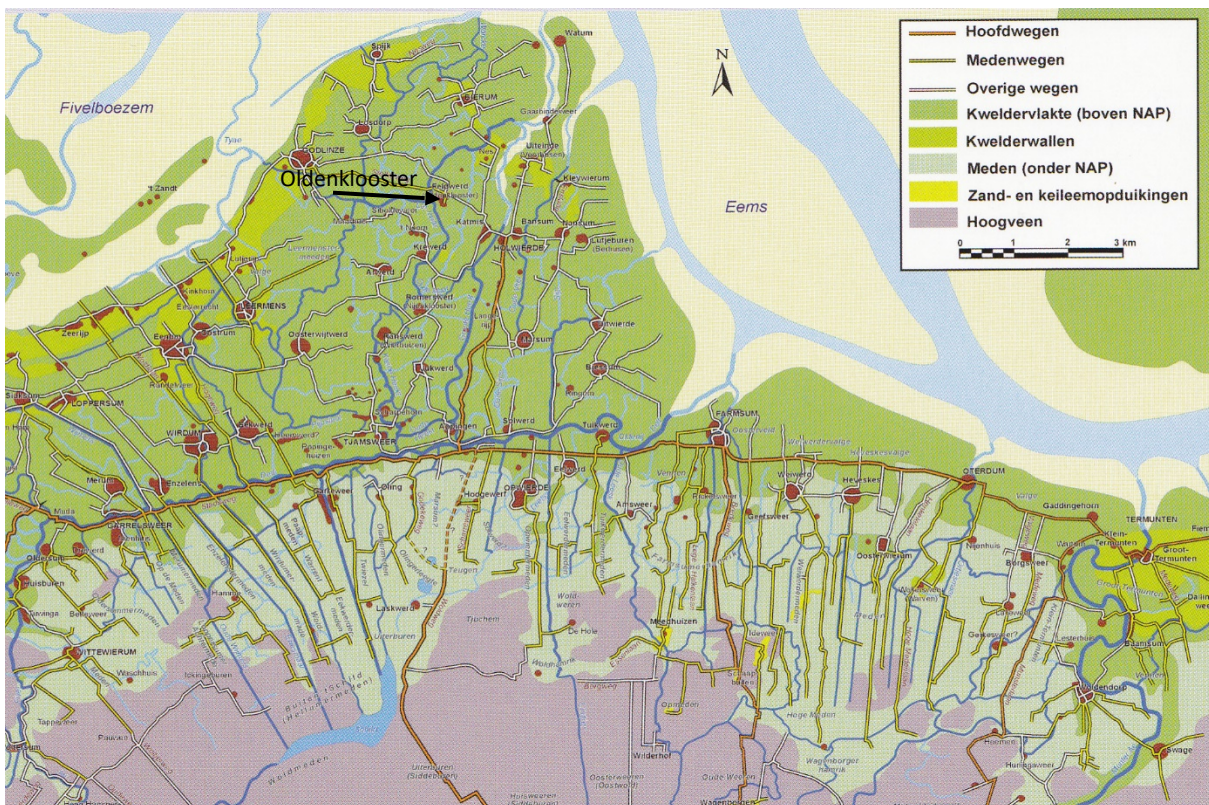
Blog: <https://sannemeijeronderweg.nl/navigatiestation-groningen/>

Holwierde

Oorspronkelijk zijn er drie wierden geweest aan weerszijden van het Bierumermaar/Groote Heekt (precieze grens tussen beide is onduidelijk). Katmis (2,68 meter boven NAP) was de naam van het wierdedorpje aan de westoever, Holwirth (met de kerk, 2,82 meter) en Ban(t)sum (3,29 meter) lagen aan de oostoever. In de loop der tijd groeiden de plaatsen aaneen en begin 20e eeuw zijn de drie plaatsen bestuurlijk verenigd. Katmis en Holwierde waren vroeger over de Groote Heekt verbonden door de 'Hiligho-brug' ("Heilige Brug"), die werd aangelegd door de kloosterlingen van het klooster Feldwerd (bij Oldenklooster). Later werd deze klap vervangen door een vaste brug ten noorden hiervan, die werd opgeblazen in 1945 en daarna is vervangen door de huidige vaste brug hier weer ten noorden van.

In 1344 werd het dorp Halwirth of Halfwirth genoemd. Hol slaat op 'lage', hoewel ook wel 'heilige', 'afhellende' en 'halve' als verklaring voorkomt. In de late middeleeuwen kreeg de plaats door het vergraven van de Grote Heekt vanaf Jukwerd een verbinding met het Damsterdiep. In 1536 werd de plaats verwoest door troepen van Meindert van Ham. Bij de Sint-Maartensvloed van 1686 vielen in Holwierde 37 doden en bij de Kerstvloed van 1717 30 doden, waarop in 1718 de Vierburenpolder werd bedijkt en het gebied voor verdere watersnoden werd behoed. Holwierde vormde samen met Marsum een rechtsstoel. Op 16 november 1813 werd Holwierde net als de omliggende dorpen geplunderd door Franse troepen tijdens het Beleg van Delfzijl.

Stafanuskerk Holwierde.

De Stafanuskerk is een van de weinige kerken waar het laatgotische oksaal uit 1560 intact is gebleven. Een andere bijzonderheid is een 12e eeuwse sarcofaagdeksel waarop twee personen staan afgebeeld. De oorspronkelijk uit de 11e eeuw stammende kerk is in de loop van de tijd meerdere malen aangepast, zowel aan de buitenkant als binnen. Op de viering na, zijn alle gewelven in het schip vervangen door een houten zoldering. De aanwezige gewelf- en muurschilderingen zijn na de Reformatie overgeschilderd. Slechts enkele fragmenten zoals Maria, en de heilige Stefanus en Sebastiaan zijn nog zichtbaar. De dakruiter vervangt een 70 meter hoge toren, vermoedelijk 14e eeuws, die in 1854 werd afgebroken.

Over de stichtingsgeschiedenis is helaas niets bekend. De kerk wordt voor het eerst vermeld in de kroniek van Wittewierum. De oorspronkelijk romaanse kerk stamt waarschijnlijk uit de late 11e eeuw: een zaalkerk met één schip en afgesloten met een inspringend, halfroond koor. Deze kerk werd opgetrokken in tufsteen, nu nog zichtbaar in de onderbouw van het schip. In dit deel zien we ook enkele kleine, hoog geplaatste rondboogvensters. De ingangen zaten in de noord- en zuidmuur. Deze zijn nu dicht gemetseld. In het derde kwart van de 13e eeuw werd de kerk ingrijpend verbouwd. Op de romaanse schipresten werd een hoog laatromaans schip gebouwd, met per travee een smal spitsboograam geflankeerd door twee blinde nissen in dezelfde maat. De traveeën worden gescheiden door lisenen.

De gevels van het dwarsschip hebben een identieke raamindeling. Alleen hebben de blinde nissen hier een gemetseld visgraatpatroon. In de top van deze gevels zien we klimmende blinde nissen onder een rondboogfries. In het begin van de 14e eeuw voegde men daar een gotisch dwarsschip en veelhoekig gesloten koor met steunberen aan toe, waardoor een kerk ontstond in de vorm van een Latijns kruis. Onder de dakrand zit een rondboogfries. Op de westkant van het dak zit nu een dakruiter. Deze werd in 1855 geplaatst na de sloop van de losstaande toren die in 1836 gedeeltelijk was ingestort. De gemetselde bakstenen spits was al in 1807 vervangen door een houten exemplaar. Deze toren was een van de drie 'juffertorens'.

De naam juffertoren wordt aan een legende toegeschreven. Drie rijke, losbandige juffers kwamen tot inkeer. Ze namen afscheid van elkaar met de afspraak dat ze daar waar ze terecht zouden komen, een toren zouden bouwen ter ere van God. De torens moesten gelijk zijn omdat ook de drie zusters gelijk waren aan elkaar. De eerste zuster kwam in Onstwedde, de tweede kwam in Schildwolde en de derde bracht het tot Holwierde. Waarschijnlijk is de verklaring voor de naam juffertoren heel wat prozaïscher. Een juffer is een lange dennenstam, die spits toeloopt. Naar analogie hiervan hebben dit soort smalle, hoogoplopende, spits toelopende torens de naam juffertoren gekregen.

In 1834 was de kerk er zo slecht aan toe dat de gewelven van het schip werden vervangen door een blauw geschilderd houten balkenplafond, terwijl de gewelven in viering, dwarsarmen en het koor extra gestut moesten worden. Helaas zette het verval door. In 1896 werd het muurwerk van het schip verlaagd, de oude kap afgebroken en vervangen door een nieuwe. Aansluitend werden de topgevels van het dwarsschip afgebroken en vervangen door dakschilden. In de jaren 1945-'50 werd de kerk grondig gerestaureerd, mede om oorlogsschade te herstellen.

In het laag gelegen voorportaal staan twee sarcofaagdeksels tegen de zijmuren. Op het deksel tegen de zuidmuur staan twee figuren, vrij zeldzaam in deze regio. Als je de kerk binnengaat moet je zes treden omhoog naar het schip. En dan gaat de aandacht vooral uit naar de viering, het fraaie laatgotische oksaal uit 1560 en het enkele treden hoger liggende koor. De Holwierder kerk is een van de weinige kerken waar het oksaal intact is gebleven. Vóór de laatste restauratie stond het orgel op het oksaal en werd het zicht op het koor belemmerd. De architecten wilden doorzicht naar het koor en brachten het orgel naar de westzijde. Tevens verplaatsten ze de kansel van de zuidwestelijke vieringpijler naar het oksaal waardoor deze elkaar verdringen. De kansel is een barok exemplaar uit de 17e eeuw met getordeerde hoekzuiltjes.

De minst aangetaste delen zijn de gewelven van het transept en het koor. De viering heeft een meloenvormig koepelgewelf waarvan de acht ribben samenkomen in een fraai opgebouwd rozet: een grote cirkel gevuld met zes driepassen en in elke driepas weer drie lelies. Op dit koepelgewelf en op de muren zijn bij de laatste restauratie restanten van drie schilderlagen uit verschillende tijden zichtbaar geworden. De oudste is een decoratieve laag die het patroon van het metselwerk volgt. In de tweede laag zien we symbolische voorstellingen, o.a. van de vier evangelisten. De derde en jongste laag is een beschildering met bloemmotieven. Op de zuidwand vinden we resten van een jachttafereel; op de noordwand de figuur van de heilige Sebastiaan.

Het orgel in Holwierde is 'vernieuwt en vermeer' door mr. H. Huis in 1663. In 1738 vernieuwde Hinsz de klavieren en de windladen. In 1828 werd het instrument gereviseerd door B.J. Freytag. In 1924 kwam een pneumatisch orgel in de oude kas. Dit instrument is in 1955 weer vervangen door een mechanisch orgel. De oude kas is in dat jaar ontdaan van alle verflagen en is sindsdien van blank eiken.

Klooster Feldwerd

Vermoedelijk rond 1183 werd het Benedictijnse dubbelklooster Feldwerd of Feldwirth op de wierde Feldwerd gesticht door de heilige Hatebrand van het Aartsbisdom Utrecht als een van de eerste kloosters van de Ommelanden. Het klooster was gewijd aan Maria, Petrus en Paulus. Ter onderscheiding met het in 1204 gestichte nabijgelegen Nijklooster zal het ter onderscheiding wellicht Oldenklooster (Oldeclooster te den Damme) zijn genoemd, een naam die reeds op een kaart uit 1559 voorkomt en daarmee de naam Feldwerd verdringt. De wierde werd voor de aanleg van de kloostergebouwen (die op het westelijk deel stonden) vergraven tot een rechthoekige vorm. Op de wierde zullen in elk geval een kerk, twee kloostergebouwen (met onder andere een scriptorium), een huis voor de abt, een muur en poort, een aantal boerderijen, een brouwhuis met stallen waar mestvee en varkens konden worden gehouden en wellicht een molen met molenhuis hebben gestaan. Bij het klooster lag ook een dobbe. In 1226 was het klooster een van de geldschietters voor de vloot die vanaf Borkum vertrok voor de Zesde Kruistocht. Feldwerd groeide tegen 1400 uit tot een van de rijkste kloosters van De Ommelanden. Ailke van Feldwerd was toen betrokken bij het opstellen van het Fivelgoër Landrecht. Ook zat het klooster in het bestuur van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijen.

De omgeving van het klooster moet oorspronkelijk tot het Westerampt van Favelingo hebben behoord, maar werd al vroeg bij het kerspel Holwierde gevoegd, samen met de dorpen Katmis en Nes (Delfzijl). Het klooster had echter - volgens parochielijsten van omstreeks 1475 en 1559 - de status van een zelfstandige parochie, waartoe wellicht ook de pachters van het klooster werden gerekend.

In 1581 werd het klooster getroffen door de bliksem, die veel schade veroorzaakte. In 1583 of 1584 werd het klooster geplunderd door de watergeuzen. In 1588 werd het klooster uiteindelijk verlaten nadat de bliksem in de kloosterkerk was geslagen. De bewoners vertrokken naar het refugium aan de Jacobijnerstraat Noordzijde in de stad Groningen..

In 1594 werd het klooster samen met de 1200 hectare (2600 verspreide grazen en deimten) land die bij het klooster behoorde geconfisqueerd bij de reductie. De gebouwen werden daarop niet meteen afgebroken. In de kerk werden nog steeds diensten voor de inwoners van het klooster en de omwonenden. Dit gebeurde door de hervormde predikant van Holwierde en later Bierum. In 1608 overleed de laatste abt en bleven nog drie nonnen over. Nadat ook de laatste subpriorin overleed en nog twee nonnen achterbleven werd besloten om de overblijfselen van Hatebrand, die in het klooster werden bewaard, over te brengen naar een veiliger plek om te voorkomen dat ze eventueel zouden worden bezoedeld door de hervormden. In 1609 was het Twaalfjarig Bestand actief en konden met behulp van de ingeroepen Damster koopman Nicolaas Jaspers de overblijfselen van Hatebrand worden overgebracht naar katholiek Antwerpen.[6] Het klooster werd daarop in 1617 opgeheven en waarschijnlijk daarna afgebroken. Jezuiet Franciscus Mijleman stelde in 1664 dat het orgel van het klooster herbruikt was in de Sebastiaankerk van Bierum, maar een technische beschrijving van dit orgel is niet overgeleverd.

Nijklooster.

Rond 1200 legde Emo van Romerswerf - tegen de zin van zijn schoonfamilie - de basis voor het klooster, dicht bij het dorp Rhomerswerf, op twee wierden die onderdeel vormden van zijn landgoed. Het kloosterterrein heeft een omvang gehad van ongeveer 200 bij 175 meter. Dit is nog terug te zien in de huidige perceelomtrek. Met de bouw van het klooster zullen de wierden waarschijnlijk zijn aangetast. De omliggende gronden werden onderdeel van het corpus (kloostergronden). In 1204 werd er een oratorium, een houten gebedshuis, gewijd door de bisschop van Münster, Otto van Oldenburg. De monniken trokken erheen vanuit het Oldenklooster (Feldwerd) onder leiding van hun abt Reindo, om na een nacht weer te vertrekken omdat met de eigenzinnige Emo van Romerswerf moeilijk viel samen te werken. Twee pogingen om een kloostergemeenschap te vormen mislukten. Het klooster leidde een paar jaar een kwijnend bestaan met slechts enkele monniken, alvorens Emo's geleerde neef Emo van Bloemhof (pastoor van Huizinge) zich ermee ging bemoeien. Beide Emo's bezegelden een overeenkomst en sloten zich als dubbelklooster aan bij de Premonstratenzers.

In 1209 werd het 'Nijklooster bij Den Dam' (Nygen of Nien Cloester by den Damme) gedoopt. In 1211 schonken de leken van de kerk van Wierum de kerk aldaar aan het Nijklooster. De lokale hoveling Ernestus was hier echter op tegen, mogelijk omdat zijn zoon er priester was. Hij wist zich te verzekeren van de steun van de bisschop van Münster. Emo van Bloemhof trok daarop naar Rome om de paus om bijstand te vragen. Uiteindelijk werd Ernestus in 1212 schadeloos gesteld met een 'amicabilis compositio', wat waarschijnlijk betekende dat hij een prebende (jaarlijkse priestertoelage) kreeg. Daarop was de weg vrij voor Emo van Bloemhof, die tussen 1213 en 1214 met alle kanunniken vanuit Nijklooster naar Wierum trok en er het Klooster Bloemhof stichtte (ook genaamd Wittewierum naar de witte pijpen van de Premonstratenzers). De nonnen bleven achter in het Nijklooster, dat vervolgens werd hernoemd tot Rozenkamp (Latijn: Campus Rosarum) en voortaan een dependance vormde van klooster Bloemhof, hetgeen gebruikelijk was bij vrouwenkloosters in die tijd. In 1225 werd Emo van Bloemhof proost van beide kloosters. In 1237 overleed hij aan een ziekte na een bezoek aan het klooster. Tussen 1261 en 1266 werd een stenen kerk gebouwd bij het Nijklooster (tijdens de bouw deels ingestort bij een storm in 1262) op de plaats van een oudere houten kerk. In 1268 werd de kerk gewijd door Edmund von Werth, bisschop van het Bisdom Koerland.

Oosterwijdwerd.

Oosterwijdwerd is gebouwd op een wierde aan de rand van de vroegere Fivelboezem, ontstaan rond het begin van de jaartelling. De naam wijdwerd is opgebouwd uit de woorden widu ("hout", "struikgewas"; mogelijk ook afgeleid van 'wilg') en werd komt van wierde. Het voorvoegsel Ooster is na de middeleeuwen toegevoegd om het dorp te onderscheiden van Westerwijdwerd. De huidige maren zijn oorspronkelijke getijdengeulen en krekken in het oorspronkelijke kweldergebied. De westgrens van de wierde is het Godlinzernaar, dat ten westen van het dorp samenstroomt met het Leermenstermaar en het Spijkstermaar tot het Oosterwijdwerdermaar, dat ver ten zuiden van het dorp instroomt in het Damsterdiep. In 1536 werd het dorp verwoest door troepen van Meindert van Ham. Het oostelijke onbebouwde deel van de wierde is rond 1900 afgegraven. Dat deel wordt aangeduid als de lege wier. Later werd ook het westelijkste deel afgegraven, waarvoor zelfs een boerderij werd verplaatst. Met de afgravingen verloor het dorp ook zijn radiale wierdestructuur.

In de 20e eeuw werd het dorp uitgebreid langs de Damsterweg. Tegen het eind van die eeuw was het complete winkelbestand verdwenen, waaronder een smederij, bakkerij, kleermaker, naaister, kuiperij/wagenmaker, schoenmaker en kruidenier. Ook de beide dorpscafés sloten hun deuren. Wel zijn er nu twee eetcafés.

Kerk Oosterwijdwerd.

De Mariakerk is een van de oudste romaanse kerken in Groningen. Volgens dendrochronologisch onderzoek van de eikenhouten kap dateert de kerk rond 1237. Kloostermoppen en restanten van een Noormannenpoortje zijn getuigen van deze ouderdom. De familie Ripperda heeft haar sporen achtergelaten: een windwijzer met het familiewapen, in de koorruimte gedenkorden, en onder het koor de grafkelder van de familie. Deze parochiekerk is een tijdlang kloosterbezit geweest: in de 15e eeuw van het Johannier klooster te Oosterwijdwerd, en van 1476 tot 1609 van het klooster te Oosterwierum(Heveskes).

De Moeder des Heren was de oorspronkelijke schutpatrones van de parochie en zij gaf haar naam aan de kerk van Oosterwijdwerd. Maria werd hier zodanig vereerd, dat het dorp zelfs enige reputatie als bedevaartsplaats moet hebben genoten. Aldus pater Mijlemans in zijn handschrift 'Ommelands Eer' uit 1664. Na de Hervorming werd Oosterwijdwerd een zgn. 'dweggemeente' en vormde in de 17e eeuw een combinatie met Garrelsweer (tot 1671) en later in de 19e eeuw nog eens met Eenum (tot 1839). Op de zuidoostelijke kant van de wierde stond tot 1745 het Huis te Oosterwijdwerd, de borg van de heren van het dorp; aanvankelijk waren dat de Ukena's uit Ost-Friesland (na 1411), sinds 1452 de Ripperda's en na 1738 hun erfgenamen. De borg mag dan zijn verdwenen, maar de sporen van het 'aanzienlijk geslacht der Ripperda's' ('splendidiss. ripperdarum gente' aldus de zandstenen epitaaf in het koor) zijn nog steeds voelbaar in deze kerk.

De kerk van Oosterwijdwerd behoort, samen met de kerken van Marsum en Eenum, tot de oudste bakstenen kerken in dit deel van de provincie. Het is een eenvoudige zaalkerk met een inspringende

halfronde apsis, als geheel daterend uit de tweede helft van de 12e eeuw. De kerk wordt gedekt door een kap, die grotendeels uit de bouwtijd van de kerk dateert. Ondanks reparaties en veranderingen zijn er nog 21 originele spanten met resten van de oorspronkelijke telmerken^① te vinden. Het dak wordt bekroond door een bescheiden dakruiter op het westeinde, met bovenop een windvaan met het wapen Ripperda. De dakruiter kwam in de plaats van een vrijstaande klokkentoren, die in 1665 tijdens het luiden ter gelegenheid van het overlijden van stadhouder Ernst Casimir was ingestort. In de dakruiter hangt een luidklok uit 1694. De zijmuren vertonen op plm. 3,5 m. hoogte een lichte versnijding, waardoor een 'spaarveld' over de volle lengte van de gevels ontstaat. In deze zone plaatste men de oorspronkelijke rondbogige vensters, zoals een intact venster aan de oostkant en een gedicht venster aan de westkant van de noordmuur laten zien. De hoogte van deze vensters die bijna de daklijst raken, doet een latere verlaging van de gevels vermoeden.

In later tijd wilde men meer licht in de kerk en er werden grote rondboogvensters ingebroken; één in de noord- en drie in de zuidgevel. De apsis, die naar boven toe ietwat taps toeloopt, heeft drie lager geplaatste rondboogvensters, waarvan het middelste is gedicht. In de recht gesloten westgevel bevindt zich de huidige ingang, met daarboven een steen met het wapen Ripperda en de resten van een hoog venster. Latere wijzigingen in de langsgevels zijn o.m. de gedichte (geprofileerde) ingangen, een afgesloten laatgotisch venster in de zuidgevel waar de apsis inspringt en twee kleine vierkante vensters in noord- en zuidmuur ter verlichting van de orgelgalerij.

Het interieur wordt gedekt door een vlakke, houten zoldering. De ruimtewerking wordt beperkt door een houten schotwerk uit 1925 boven het balusterhek van 1855. Daardoor wordt het koor aan het zicht onttrokken. Midden in het schip hangt een grote kroonluchter uit 1837, vergezeld door enkele ouderwetse olielampen. In het schip staat de kansel uit 1666 centraal: de kuip heeft boogpanelen met getordeerde zuilen op de hoeken; op het klankbord staat een jaartal. De dooptuin is nog grotendeels aanwezig, zij het dat delen van het doophek gebruikt zijn als voorschot van enkele banken. Het bankenplan komt grotendeels uit de 19e eeuw; enkele fragmenten van de gesneden banken komen uit de 17e eeuw. De sacramenten 'Doopt' en 'Avondmaal' kunnen worden bediend m.b.v. een koperen doopbekken op een grotendeels houten houder uit 1836 en een eenvoudige Avondmaalstafel uit de 17e eeuw. De zilveren Avondmaalsbeker uit 1667 is voorzien van het wapen Ripperda, evenals de bel aan de collectezak. De borgbewoners hadden de beschikking over een fraai overhuifde herenbank met getordeerde zuilen en een gesneden opzetstuk met het Ripperda-Ripperda alliantiewapen. Voor de gaven van barmhartigheid maakte men gebruik van een offerblok uit de 17e eeuw. Het orgel is een in 1741 vervaardigd huisorgel van Christian Muller, dat in de 19e eeuw in Oosterwijtwerd is gekomen en in 1895 door J. Doornbos is verbouwd en van een nieuwe kas voorzien. De wijzerplaat op de orgeltribune dateert uit 1681 en wordt sinds 1993 weer gecompleteerd door een replica van het oude uurwerk. Eens de plaats van altaar en clerus, veranderde het koor na de Hervorming steeds meer in een mausoleum voor het geslacht Ripperda. Onder de vloer van het koor, twee treden hoger dan de kerkvloer, bevindt zich een grafkelder waarin vier leden van de familie zijn bijgezet. Opvallend is de zandstenen epitaaf voor Gijsbert Herman Ripperda († 1695), classicistisch vormgegeven met een uitvoerig Latijns opschrift tussen twee reeksen van acht kwartierwapens met helmtekens enz. en bekroond met het door griffioenen vastgehouden wapen Ripperda. Daarnaast hangen in het koor nog drie 'klassieke' rouwborden waaronder een voor Margaretha Elisabeth Ripperda († 1738), de laatste van haar geslacht te Oosterwijtwerd. In de kerk bevinden zich voorts nog enkele grafzerken uit de 17e t/m de 19e eeuw, waaronder een uit 1708 van een 'huisvrouw' van een eigenerfde boer, die 'mede collator tot Oosterwytwert' was, waaruit blijkt dat de Ripperda's geen 'unico collator' van de kerk waren.

Wat zijn telmerken:

Constructies werden op de werkvloer geprefabriceerd. Balken werden in ateliers op maat gemaakt. Lengte en doorsnede werden bepaald naar gelang de positie in de constructie. Dit werd niet berekend maar gebeurde op basis van ervaring. Men speelde op zeker in deze; er was vaak sprake van overdimensionering.

Bouwtekeningen werden 1 : 1 op de grond getekend. Men begon met een dwarsgebint (spant) dat als referentie op de vloer bleef liggen. Onderdelen werden met elkaar verbonden door 'vergaringen' of houtverbindingen. Dan werd het uit elkaar gehaald, getransporteerd en weer opnieuw op de bouwplaats in elkaar gestoken. Om de onderdelen op de juiste plaats te krijgen werden van tevoren merktekens aangebracht,

zgn. 'telmerken'. De oudste verbindingen waren halfhoutse verbindingen. Later kregen de lippen de vorm van een zwaluwstaart. Nog later zien we pen-en-gat verbindingen. De elementen werden vastgezet met toognagels. Bij doorstekende pennen zien we ook dat wiggen worden gebruikt.

Johannieter Klooster Oosterwijtwerd.

Over het Johannieterklooster te Oosterwijtwerd is slechts weinig bekend. Het werd waarschijnlijk ná 1319 als voorwerk (boerenbedrijf) gesticht door de Johannieter commanderij Dünebroek in het Reiderland en stond ten oosten van de kerk. De grote boerderij en viskenij zijn op latere kadasterkaarten nog zichtbaar. Het voorwerk werd een zelfstandige commanderij.

Pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw verschijnt Oosterwijtwerd in enige oorkonden als afzonderlijk klooster.

De Johannieters in de Friese landen verschilden van hun ordegenoten elders in Europa. Hier kende men geen Johannieteridders, en er waren veel vrouwenkloosters, van zowel koorzusters als lekenzusters. De commanderij te Oosterwijtwerd was een vrouwen- of dubbelklooster. Het was een hard en eenvoudig bestaan. De zee drong via de brede Fivelboezem dikwijls het land binnen, reden om huizen en kerken zoveel mogelijk op wierden te bouwen.

De kloosterlingen waren verantwoordelijk voor de kerk (1200), die aan Vincentius gewijd was. Die naam veranderde door een bijzondere Mariaverering waar we de aanleiding niet van kennen. Franciscus Mijleman sj, de priester die na de reformatie in de Ommelanden de katholieke inwoners bediende, schrijft in zijn 'Ommelands Eer' (1664), dat een oude vrouw, 'olde muij Sieben uit Oldenzijl' hem heeft verteld dat zij hier vroeger bedevaarten had meegemaakt: "Van heinde en verre kwamen pelgrims bijeen." Ten noorden van de kerk ziet hij de restanten van een pelgrimshuis. Dit zal bij het klooster hebben gehoord; de zorg voor pelgrims en zieken was immers de oorspronkelijke taak van Johannieters.

In 1475 werd vastgesteld, dat Oosterwijtwerd zeer 'verderfflick' (armlastig) geworden was, en in 1476 werd het klooster weer een onzelfstandig voorwerk (uithof) – nu van de grote commanderij Oosterwierum (Heveskesklooster), die ook de verantwoordelijkheid voor de kerk overnam.

Alle documenten, oorkondes en het conventszegel van Oosterwijtwerd werden in het klooster van Oosterwierum ondergebracht, maar gingen in de loop der tijd verloren door plundersaars, staatse troepen en reformatie.

Leermens.

Leermens is een wierdedorp, ontstaan op een kwelderwal aan de Fivelboezem. Aangenomen wordt dat het ontstaan is aan het begin van de jaartelling. De wierde behoort tot de hoogste van de provincie. De eerste vermelding van het dorp is in de 10e eeuw, wanneer het wordt geschreven als Lethermengi. Uit 1040 dateert een oorkonde waarin koning Hendrik III de goederen van een zekere Uffo en zijn broers, gelegen te Lintherminge (Leermens) en het nabijgelegen Eenum, aan bisschop Bernold van Utrecht schenkt. De betekenis van de naam van het dorp heeft echter oudere wortels en zou afgeleid zijn van het Germaanse Linthihrabningja (of Linthihrahbna). Dat zou 'toebehorend aan zachtmoedige raaf' of 'lieden van de zachtmoedige raaf' kunnen betekenen. De latere benaming Letherminge (verwijzend naar Liudger) werd via Leermsum begin 15e eeuw omgevormd tot Leermens, waarbij het suffix -ens duidt op 'gezamenlijke bewoners'. In de middeleeuwen vormde Leermens een rechtscentrum binnen Fivelgo (zie de paragraaf Om Leerms kommen). In de late middeleeuwen werd het Leermenstermaar gegraven, waarmee het dorp (via het Oosterwijtwerdermaar) een verbinding kreeg met het Damsterdiep. Na de middeleeuwen werd Leermens echter door de omliggende dorpen Loppersum, Middelstum en Stedum in belang voorbijgestreefd. In de 19e eeuw breidde het dorp zich uit aan zuidzijde langs de as van de Dieftilweg. De wierde is rond 1910 deels afgegraven aan de noordzijde en bij de zuidelijke punt. De wierdegrond werd vervoerd naar de veenkoloniën. De radiale structuur is echter relatief goed bewaard gebleven. Zo zijn de beide wegringen rond de kerk (waaronder de ossengang) en de dwarsverbindingen daartussen nog intact. Omdat ook veel oude bebouwing bewaard is gebleven, werd het dorp in de 20e eeuw aangewezen als beschermd dorpsgezicht. Opvallend is het toponiem Valweg of Vallaan, die wijst op oud akkerland (zogenaamde valgen).

Donatuskerk.

De bouwgeschiedenis van één van de oudste kerken in het noorden van het land is zichtbaar in de zijmuren van tufsteen, het dwarsschip van kloostermoppen in combinatie met hergebruikte tufsteen, en het 13e-eeuwse bakstenen koor. Het interieur heeft een houten zoldering in het schip en in het dwarsschip, terwijl het koor afgedekt is met een koepelgewelf voorzien van beschilderde baksteenpatronen. In het interieur zijn muurschilderingen uit de vijftiende eeuw, waaronder die van de heilige Ursula. De 17e-eeuwse preekstoel is het enig overgebleven oude meubelstuk. De rest ging verloren bij een brand in 1957. Wel zijn er nog resten te zien van een 14-eeuws stenen doksaal. De Groninger schilder Henk Helmantel heeft hiervan een reconstructie geschilderd. Onder het koor bevindt zich een 16e-eeuwse grafkelder.

Leermens ligt op een van de hoogste radiale wierden van de provincie Groningen. De kerk dateert van ca. 1050 of eerder en is waarschijnlijk de oudste nog overeind staande kerk in Noord-Nederland. In de muren van het schip zitten nog resten tufsteen. In het proefschrift van Otto Roemeling (Heiligen en Heren, 2013), die alle middeleeuwse patrocinia van de Noord-Nederlandse kerken heeft onderzocht, wordt verwezen naar een aantal eigentijdse teksten van tussen 1423 en 1510 waarin eenduidig sprake is van "Ecclesia S Donati". In 1530 wordt in de volkstaal over 'Sente Donatus'.

De zaalkerk kreeg in de 12e eeuw een inspringend koor met een halfronde apsis. Er werden tussen 1170-1200 aanbouwen in tuf- en baksteen aan de koorpartij toegevoegd, waarschijnlijk aparte kapelruimten. Iets later kregen deze aanbouwen topgevels en werden echte dwarspanden. Het schip werd verhoogd en kreeg een rondboogfries, aan de zuidzijde rustend op kraagsteentjes in de vorm van beestenkoppen. De beide dwarspanden kregen aan de oostzijde absides, waarvan nu alleen nog bouwsporen resteren. De bouw van het laatromaanse koor halverwege de 13e eeuw was de laatste grote verandering. In het muurwerk van het koor, met de ramen verdiept in van de grond oprijzende nissen, domineert de rondboog. De nissen worden door colonetten gescheiden. De geveltop is op dezelfde wijze versierd, maar dan met blinde nissen. Rond 1190 verving men de oorspronkelijke westtoren uit de 11e eeuw door een breed bakstenen westfront met twee smalle torens. Dit westfront was in de loop der jaren zo bouwvallig geworden dat deze in 1822 werd vervangen door een houten dakruiter. De huidige dakruiter is van na de brand in 1957. Deze brand, waarbij het Van Oeckelen-orgel verloren ging, zette aan tot een algehele restauratie. Deze restauratie moest o.a. het romaanse karakter accentueren, maar om praktische redenen zijn de grote spitsboogramen uit de 16e eeuw aan de zuidkant gehandhaafd. In de noordmuur treffen we nog een dichtgezette ingang aan. In de noordwest binnenhoek zien we drie lage vensters waarvan de twee in de schipmuur van knielnissen zijn voorzien. De functie van deze nissen is nog steeds onduidelijk. Het lage venster in de westmuur van het noordelijke dwarspand gaf zicht op het altaar in de tegenover liggende abside. De topgevel van deze dwarsarm heeft een klimmend spaarveld. Aan de oostzijde van het transept zijn de sporen van de verdwenen absides nog zichtbaar.

Schip en dwarsschip zijn gedekt met een (later aangebrachte) blauwgroene balkenzoldering. Het koor heeft een meloenvormig koepelgewelf. De ribben van dit gewelf lopen in de oosthoeken door tot aan de grond. Het gewelf heeft een geschilderd baksteenpatroon, waarschijnlijk nog van vóór 1250. De acht ribben van het gewelf komen samen in een sluitring in de vorm van een rozet. In het hart van het rozet is het Lam Gods (Agnus Dei) afgebeeld; het wordt omringd door acht passen, afwisselend gevuld met de symbolen van de vier evangelisten en bladornamenten.

Zo rond 1250-'60 kreeg de kerk een gemetseld doksaal. Vóór die tijd moeten de beide scheibogen in het transept zijn gemaakt om de bouw van deze mogelijk te maken. Van dit doksaal, ooit een galerij op vijf bogen, rest nog één boog in het zuiderdwarspand met daarop twee zwaar gehavende schilderlagen. De oudste bevat passiescènes, met (vermoedelijk) de geboiede Christus aan de linkerkant. Van de jongste laag resteren apostelfiguren met sterren.

De resterende muurschilderingen zijn uit de eerste helft van de 15e eeuw: op de noordwand van het koor zien we restanten van St. Donatus of St. Nicolaas. Op de zuidwand zitten schilderijen van St. Sebastiaan (te herkennen aan de pijlen in zijn lijf), de tronende Maria met kind en Sint Ursula met schuilende maagden onder haar mantel (elfduizend volgens de legende; maar niet allemaal afgebeeld). De gekroonde figuur rechts van Sebastiaan zou keizer Diocletianus kunnen zijn.

Van de kansel komt alleen de kuip met getordeerde zuiltjes uit de 17e eeuw; trap en klankbord komen uit de 19e eeuw en de onderkuip werd tijdens de laatste restauratie vernieuwd. Onder de kansel is een luik naar een lage, ruime kelder, die in W.O. II dienst heeft gedaan als schuilkelder voor onderduikers. In de zuidoosthoek zit een piscina. De grafkelder onder het koor is vermoedelijk in de 16e eeuw gemaakt. Hier is Willem Clant in 1541 begraven. Zijn grafzerk staat tegenwoordig in het noorderdwarspand tegen de muur.

Eenumerhoogte.

Even buiten het dorp, aan de weg naar Leermens ligt de Eenumerhoogte (vroeger ook Eest(r)um of Oostrum), vaak genoemd als de hoogste wierde in Groningen (5,4 meter). De wierden van onder meer Godlinze, Eenum en Leermens zijn echter hoger. Deze wierde speelt een rol bij de rechtstoel van het Eesterrecht. Op de wierde stond lange tijd een boerderij, die eind 20e eeuw wegens bouwvalligheid werd gesloopt en vervangen door een villa.

Eenum.

Eenum is gebouwd op en rond een wierde. Onderzoek heeft aangetoond dat de wierde van Eenum, die gedeeltelijk is afgegraven, al in 500 v.Chr. bewoond werd. Bij de afgravingen werden Romeinse voorwerpen gevonden uit de derde of de vierde eeuw, waaronder een ivoren mesheft met een borstbeeld van waarschijnlijk een Romeinse keizer uit deze periode.

Eenum wordt als Enon in 1040 genoemd, wanneer koning Hendrik III de goederen van een zekere Uffo en zijn broers, gelegen te Eenum en het nabijgelegen Leermens, schenkt aan Bernold, bisschop van Utrecht. Op de wierde staat een kerkje uit het laatste kwart van de twaalfde eeuw. De meeste Groninger kerken behoren tot de romanogotiek, maar de romaanse kerk van Eenum is een van de uitzonderingen. Het kerkje, vermoedelijk het oudste nog bestaande bakstenen kerkgebouw in de provincie Groningen, is tegenwoordig één van de trouwlocaties van de gemeente Loppersum. Het kerkorgel is in 1703 gebouwd door Arp Schnitger. Naast de kerk ligt Kösters toen, een voor het publiek deels toegankelijke siertuin.

Eenum kerk.

Een van de oudste bakstenen kerken op de hoogste wierde in de Ommelanden: het kerkje werd in de late 12e eeuw gebouwd. Romaans qua origine maar deels geamputeerd in de 19e eeuw: de halfronde apsis werd door een vlakke muur vervangen. Binnen is er een preekstoel uit 1654. In de 16e eeuw werden de originele vensters vervangen door grotere spitsboogvensters. De toren verscheen pas in 1710. De toren staat uit het lood door afgraving van de wierde, maar wordt mede overeind gehouden door aan de kerk gekoppelde balken.

Er is veel veranderd aan de kerk. In de 15e eeuw kwam er een ingang in de zuidmuur. Hier en daar duiden naden op oude venstertjes en we zien resten van een spaarveld. De huidige ramen zijn waarschijnlijk in de 16e eeuw ingebroken. De bakstenen montanten, waarvan resten zijn aangetroffen, zijn door houten sponningen vervangen, waarschijnlijk in de 18e eeuw. Ongeveer in het midden van de zuidgevel duidt een boog op een romaanse ingang. De oostgevel werd in 1845 gebouwd na de afbraak van de apsis. Het dak kreeg een wolfseinde, maar bij de restauratie in 1977 werd een rechte top aangebracht. In de noordgevel is een oud venster zichtbaar. Het metselwerk van het spaarveld is nog betrekkelijk gaaf, de wand daaronder minder. In de 15e eeuw is de ingang dichtgezet en zijn de huidige vensters, naar alle waarschijnlijkheid, aangebracht. De westgevel is sterk vernieuwd. Een restant spaarveld is nog zichtbaar.

Blijkens het jaartal in de windvaan is de toren van 1710. In de noordmuur zit de ingang binnen een spitsboog, van het jaartal op de sterk verweerde steen erboven is alleen '17' nog te onderscheiden. De luidklok is van 1410. Het meubilair staat nog net zo als vóór de restauratie. Wel werden de kleuren gewijzigd: preekstoel en orgel verloren hun verflaag, terwijl de banken een nieuwe roodbruine kleur kregen. Na de sloop van de apsis werd de kansel uit 1654 tegen de nieuwe oostwand geplaatst. De panelen hebben sierlijke klauwstukken. Het achterschot is van later tijd, mogelijk uit 1845, toen een nieuwe trap werd gemaakt. Dezelfde balusters vinden we in de even oude halfronde doopafschieding. De kerkenraadbanken bevatten elementen uit de eerste helft van de 17e eeuw. De bank aan de noordzijde met offerblok heeft een mooi gesneden lijst met wapens. De schotten met opzetstuk tegen de oostwand, voor 1845 tot koorafschieding dienend, en de beide fraai gesneden palen met forse knoppen onder het orgel vallen in dezelfde periode. De

overige banken komen deels de 17e eeuw, deels uit de 19e. Onder de pleisterlagen zijn schilderijen uit het eind van de 16e eeuw tevoorschijn gekomen. Bovenlangs de muren loopt een rode bies, langs de westhoeken is een band van rood en grijs getrokken. Rond de vensters aan de zuidzijde zijn 'natuursteenblokken' geschilderd. Verder vindt men op deze wand een geschilderde zuil, een tekst in een cartouche, een geschilderd rond venster en een wijdingskruis uit een vroegere periode.

Loppersum.

Loppersum ontstond op een wierde aan de Fivelboezem in de vroege middeleeuwen. Rondom het dorp liggen nog 3 kleinere boerderijwierden. De aanduiding 'Loppesheim' wordt voor het eerst gebruikt in 945 in een lijst van goederen van de abdij van Fulda. De naam komt van de heer Loppes (of Luppes), die er woonde (um = heim = huis).

De eerste kerk verrees waarschijnlijk reeds rond 800 op de wierde, de huidige dateert uit 1217. Bij Loppersum bevond zich vroeger de borg Duirsum (Huis Den Ham; afgebroken rond 1727), waar de beruchte Spaansgezinde Johan de Mepsche woonde in de 16e eeuw, die begraven moet zijn in de kerk van Loppersum (zijn graf is tot op heden onvindbaar).

In 1849 werd de korenmolen De Stormvogel gebouwd bij het dorp. De oorspronkelijke wierdenstructuur van het dorp is grotendeels verloren gegaan.

Petrus- en Pauluskerk Loppersum

De Nederlands Hervormde kerk met toren te Loppersum is op een ruim kerkhof gelegen. Deze forse kerk geldt als de grootste dorpskerk van de provincie Groningen. Als dekanaatskerk vervulde ze een belangrijke rol in de omgeving. Aanvankelijk werd ze aan Petrus, maar later ook aan Paulus gewijd.

De kerk heeft een ingewikkelde bouwgeschiedenis. Door de eeuwen heen is ze voortdurend verbouwd en uitgebreid. Het oudste fragment zal dateren uit de 11e eeuw en het jongste bouwdeel uit het tweede kwart van de 16e eeuw. De kerk representeert dan ook een mengeling van bouwstijlen, die zich uitstrekt van vroeg-romaans tot laat-gotische bouwdelen. Het grondplan is dat van een grote kruiskerk voorzien van een vijfzijdig gesloten koor met aan de noord- en de zuidzijde een zijkapel en aan de noordoostzijde een sacristie en tenslotte nog een toegevoegde zijbeuk aan de zuidzijde van het schip. De forse westtoren met zadeldak is even breed als het schip. De toren dateert uit het laatste kwart van de 14e eeuw. In de periode 1953-1959 vond de laatste grote restauratie van het kerkgebouw plaats. De gedocumenteerde bouwgeschiedenis van de kerk begint bij de brand en verwoesting van de romaanse tufstenen kerk in 1217.¹ Spoedig daarna vond herbouw plaats, waarschijnlijk in de vorm van een eenbeukige romaanse kerk met rechtgesloten koor, uitgevoerd in baksteen.² In de noordgevel is nog een deel van de oude tufstenen gevel van voor de brand zichtbaar. In de tweede helft van de 13e eeuw kreeg de kerk nieuwe romano-gotische dwarsarmen met een rechte koorsluiting.³ In het laatste kwart van de 14e eeuw verrees de forse westtoren met zadeldak. Op haar beurt werd de romano-gotische koorsluiting eind 15e eeuw vervangen door het huidige laat-gotische koor met aansluitend een noorder- en zuiderkapel en aan de noordoostzijde een sacristie.⁵ Nog was de kerk blijkbaar niet groot genoeg, want in of vlak voor 1529 volgde de uitbreiding met de zuiderzijbeuk.⁶ Tenslotte werden kort daarna, in het tweede kwart van de 16e eeuw, de schipmuren verhoogd om ze op gelijke hoogte met de viering en het koor te brengen. Schip, viering en zijbeuk kregen toen netgewelven. De huidige zuidzijde van de kerk toont aan de westzijde de gevels van de gotische zijbeuk met brede gotische vensters en links een gotisch poortje. Ten oosten daarvan staat het van origine romano-gotische zuiderdwarspand. Aan de oostkant daarvan bevindt zich de gotische gevel van zuiderzijkapel. Op de volgende pagina's volgen nadere details.

Zuiderportaal.

De zuiderzijbeuk, daterend uit of van vlak voor 1529, toont grote spitsboogvensters. De gevel is versterkt door tweemaal versneden steunberen. Onder het meest westelijke, ingekorte venster bevindt zich een laat-gotisch poortje met een rijk geprofileerde natuurstenen omlijsting. In de kop daarvan zijn binnen cirkels schilden aangebracht met de letters W en T geflankeerd door een sleutel en een zwaard, de symbolen van Petrus en Paulus, aan wie de kerk gewijd werd. De letters T en W zijn de initialen van Tyado Wilrici, cureet te

Loppersum en commissarius. Commissarius betekent hier plaatsvervangend officiaal van de bisschop van Munster. Aan de oostzijde bevindt zich een steen met het opschrift: AN DNI MDXXIX (Anno Domini 1529). Rond die tijd vond de uitbreiding van de kerk met deze zijbeuk plaats.

Aan de westzijde staat het zuiderdwarspand en ten oosten daarvan de zuiderzijkapel of -koorkapel. Het dwarspand heeft van oorsprong een romano-gotische indeling met een beneden- en een bovenzone. De benedenzone heeft een segmentvormige ingangsnis, omgeven door dubbele rondstaven met daarbinnen een eveneens segmentvormige ingang. Ter weerszijden daarvan bevindt zich een door twee rondbogen op draagsteentjes overdekt spaarveld dat wordt afgesloten door een uitgekraagd rondboogfries. De koppen van de rondbogen zijn voorzien van siermetselwerk.

De bovenzone kreeg ten tijde van de bouw van het gotische koor en de naastgelegen koorkapel een breed gotisch venster verlevendigd met kantblokken en als indeling een dubbele montant met kruisende spruitstukken. Dit venster wordt geflankeerd door rondbogige spaarvelden, waarbinnen twee flauw spitsbogige velden rusten op drie kolonnetten. De frontgevel van de gelijktijdig met het laat-gotische koor gebouwde zuiderkoorkapel toont geen indeling in een beneden- en een bovenzone, maar heeft twee brede gotische vensters. De gevel is verstevigd met tweemaal versneden steunberen.

De topgevel van het romano-gotische dwarspand is destijds vernieuwd en qua stijl aangepast bij die van de naastgelegen gotische koorkapel. Beide topgevels zijn voorzien van drie spitsboogvelden waarvan, de middelste het hoogst is. Voorts zijn binnen de spaarvelden van het dwarspand twee en van de koorkapel drie kleine venstertjes aangebracht.

Koor.

Het laat-gotische koor, de aan de oostzijde van het dwarsschip aansluitende zijkapellen en de sacristie aan de noordoostzijde dateren uit dezelfde bouwtijd, eind 15e eeuw.1

De vijfzijdige koorluiting is voorzien van hoge spitsboogvensters. Het zuidoostelijke koorvenster wijkt daarvan af. Het venster is breder en toont dezelfde indeling als die van zuiderzijkapel. Tegen de koorgevel zijn tweemaal versneden steunberen aangebracht om de druk van de kruisribgewelven mee op te vangen.

Sacristie

De noordkant van de kerk toont aan dat ook daar door de eeuwen heen bijgebouwd en gewijzigd werd. Mogelijk zegt dit steeds bijbouwen iets over hoe belangrijk de kerk was. In een dekanaatskerk werd door de deken, als plaatsvervanger van de bisschop, een- à tweemaal per jaar rechtgesproken. Voor deze grote 'seendgerichten' werden kerken vaak uitgebouwd. Aan de oostzijde ligt de driezijdig gesloten sacristie met verdieping. Daarnaast westwaarts de uit dezelfde tijd daterende noorderzijkapel en vervolgens het oudere, romano-gotische noorderdwarspand. Sacristie, noorderzijkapel en noorderdwarspand zijn onder één dak gebracht. Tegen de gevel van de noorderkapel werd tijdens de restauratie of daarna nog een dienstruimte gebouwd.

Noordgevel

De noordgevel van het noorderdwarspand heeft een romano-gotische indeling met een beneden- en een bovenzone, waarvan de benedenzone naar verhouding het hoogst is. Deze indeling toont overeenkomst met die van de kerken in Appingedam, Garmerwolde (zie inhoud onder Home) en Stedum. De benedenzone heeft een korfbogige ingangsnis voorzien van een dubbel kraalprofiel dat de eveneens korfbogige ingang omgeeft. Ter weerszijden daarvan bevindt zich een door twee rondbogen op draagsteentjes overdekt spaarveld, dat wordt afgesloten door een uitgekraagd rondboogfries. De koppen van de rondbogen zijn voorzien van siermetselwerk in staand en liggend keperverband (zie onder). De bovenzone kent twee smalle, langwerpige rondboogvensters omgeven door rondstaven, geflankeerd door door twee rondboogjes overdekte velden gedeeld door een kolonnet.

Links op de afbeelding is boven de aangebouwde dienstruimte nog juist het brede gotische venster van de noorderzijkapel zichtbaar.

Noorderschipgevel.

De noorderschipgevel toont een restant van het oorspronkelijke romaanse tufstenen schip. Beneden het meest oostelijke venster bevindt zich een rondbogig laag venster, omgeven door tufsteen die in een punt omhoog

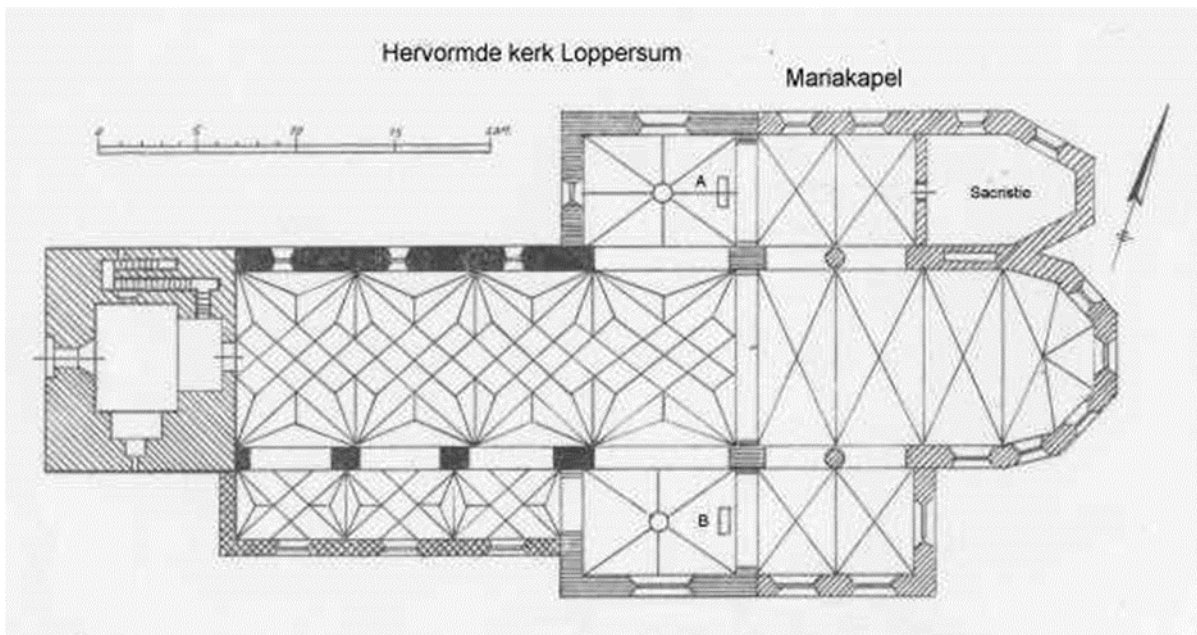

loopt tegen het dwarspand.¹ Voor de fatale brand in 1217 lag dit venster op de scheiding van schip en koor en moest het waarschijnlijk licht werpen op een der zij-altaren die daar stond. Westelijker treffen we een langwerpig rondboogvenster geflankeerd door rondboognissen met siermetselwerk. Ter weerszijden daarvan op gelijke afstand bevindt zich een venster. Links een langwerpig rondboogvenster; rechts is alleen de moet nog zichtbaar van wat eens een spitsboogvenster was. Rechtsonder bevindt zich een gedichte, korfbogige ingangsnis. Daaromheen tekent zich de moet van een spitsbogige nis af met in de kop een rondboognisje. Boven in de gevel is de 16e eeuwse verhoging van de schipmuren zichtbaar.

Interieur.

Zoals reeds opgemerkt is het grondplan van de kerk dat van een kruiskerk met een vijfzijdig gesloten koor met aan noord- en zuidzijde een zijkapel en aan de noordoostzijde een sacristie. Bovendien kreeg het schip rond 1529 aan de zuidzijde nog een zijbeuk. Schip, viering en zijbeuk zijn overdekt door witgepleisterde netgewelven. Het twee treden verhoogde laat-gotische koor met z'n hoge vensters wordt overdekt door witgepleisterde kruisribgewelven, die zeer fraaie schilderijen bevatten uit ca. 1500. Kolommen, bogen en ribben van het koor, het dwarspand en de kapellen zijn met rood-witte baksteenimitaties beschilderd. De kansel staat sinds de laatste restauratie weer tegen de zuidwestelijke vieringpijler. In 1832 was deze verplaatst naar de grens van koor en schip.

Tegen de sluitingswand van het koor staan ten behoeve van de avondmaalsviering een drietal verplaatsbare 17e eeuwse banken. De tafel op de grens met het schip wordt tevens voor dat doel gebruikt. De banken in het schip staan in twee rijen, gescheiden door een middenpad. Tegenover de kansel bevindt zich een bankenblok dat ruggelings tegen de noordgevel is geplaatst. Iets ten oosten van de kansel, in de viering, staat een tafel met lezenaar.

Gewelven.

De ribben van de netgewelven van schip, kruising en zijbeuk rusten op kraagstenen. Het historische orgel staat op de orgeltribune in het westen tegen de torenwand. De kansel met klankbord is bij de zuidwestelijke vieringpijler geplaatst. De eiken kerkbanken in het schip staan haaks op de zijgevels, gescheiden door een middenpad. De banken dateren uit 1832.¹ Achter het met de rug tegen de noordwand geplaatste bankenblok tegenover de kansel bevindt zich een laag geplaatst venster in de noordwand (zie onder). Waarschijnlijk moest het licht werpen op een zij-altaar dat ter plaatse stond. Aan de buitenzijde is naast het lage venster tevens het restant zichtbaar van de oude romaanse tufstenen gevel die resteert van voor de brand uit 1217. De kerkvloer is belegd met elkaar omarmende rode en grijze vloertegels.

Het noorderdwarspand wordt overdekt door romano-gotische, meloenvormige koepelgewelven met acht ribben die samenkomen in een sluitring. De west- en noordgevel zijn verdeeld in een beneden- en een bovenzone. De benedenzones hebben rondbogige spaarvelden die gescheiden worden door kolonnetten. Tussen de spaarvelden aan de noordzijde bevindt zich het tochtportaal van de noordingang. De bovenzones bevatten langgerekte rondboogvensters. De spitsbogige gordelboog aan de oostzijde biedt toegang tot de noorderzijkapel of Mariakapel. Op de grens tussen het noorderdwarspand en deze Mariakapel stond voor de Reformatie een altaar gewijd aan Catharina, een van de veertien noodhelpers. De 19e eeuwse eiken kerkbanken staan hier in een centraal blok, omgeven door een pad. De acht ribben van het koepelgewelf komen samen in een sluitring, rondom gedecoreerd met geometrische figuren. Bogen en ribben zijn voorzien van romano-gotische baksteenimitaties in rood met witte voegen. Binnen de sluitring is de kruisiging gesymboliseerd, waarover later meer.

De noorderzijkapel of Mariakapel, uit het eind van de 15e eeuw, heeft witgepleisterde wanden en wordt, evenals het koor, overdekt door gotische kruisribgewelven. De kapel bestaat uit twee traveeën. Op de witgepleisterde gewelven van elke travee zijn vier scènes uit het leven van Maria afgebeeld. Deze bijzonder fraaie schilderijen dateren uit het eind van de 15e eeuw. De blauwgroene deur geeft toegang tot de eertijds gebouwde sacristie, thans consistoriekamer. In de voor-reformatische periode stond ter plaatse van die deur een zij-altaar, gewijd aan Maria. Rechts de met rood-witte baksteenimitaties beschilderde kolommen en spitsbogige scheibogen tussen Mariakapel en koor. De scheiding tussen het koor en de koorkapellen wordt gevormd door een fraai laat-gotisch natuurstenen hekwerk met eiken deuren. De renaissancistische deuren dragen als inscriptie: anno 1564. De zuidbeuk, daterend van vlak voor of uit 1529 is, evenals schip en viering, voorzien van netgewelven, die rusten op verschillend behakte kraagstenen. Achter de netgewelven liggen hier de romano-gotische koepelgewelven van het zuiderdwarspand met zes ribben en daarachter de gotische kruisribgewelven van de zuiderzijkapel.

Gewelfschilderingen. (zie apart bijgeleverde boekje als bijlage).

Links: In de gewelfsluiting van het zuiderdwarspand komen de zes ribben in een sluitring bij elkaar. Binnen de ring is het Lam Gods met kruisvaan afgebeeld. Het lam is het symbool van Christus en van de eucharistie. De deskundige Steensma wijst erop dat in de periode van de romano-gotiek het lam met kruisvaan bij voorkeur afgebeeld werd in de sluitring van het koorgewelf. Boven de plaats dus waar het altaar stond. In Loppersum is, naast dit 13e eeuwse exemplaar in de sluitring van het zuiderdwarspand, bovendien een heel fraaie schildering van het Lam Gods op het jongere, gotische koorgewelf aangebracht, daterend uit het eind 15e eeuw. Bij de schilderijen van het koor komen we daar op terug. De gewelfsluiting van de noorderdwarspand wijkt af van die van het zuiderdwarspand. Daar komen niet zes, maar acht ribben in de sluitring bij elkaar. Binnen de sluitring is daar de kruisiging gesymboliseerd door een kruisteken. Om de sluitring zijn geometrische figuren afgebeeld. Ook deze schilderijen dateren uit de 13e eeuw, toen het romano-gotische dwarspand werd gebouwd.

Grafzerken.

Tegen de oostwand van de zuiderzijkapel staat deze hardstenen grafzerk voor Maria van Selbach. Ze overleed in 1576. Volgens het grafopschrift was ze weduwe Van Munster. De zerk bevat rondom een groot aantal familiewapens. Op het middenveld zijn allegorische vrouwenfiguren afgebeeld met daarboven de wapens van Van Selbach en Smulling. Op de onderste helft van het middenveld van deze grafzerk zijn de drie goddelijke deugden Geloof, Hoop en Liefde afgebeeld. Geloof in de vorm van een vrouw met een kruisteken in de hand. Hoop als een vrouw met anker. En daartussen Liefde gesymboliseerd door een vrouw met kinderen.